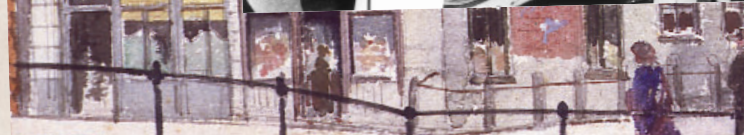

Grensverleggers

Gids voor historisch onderzoek naar migranten
in de provincie Utrecht

Trajecten door Utrecht 5

Het Utrechts Archief in samenwerking met
de Stichting Stichtse Geschiedenis

Grensverleggers

Grensverleggers

Gids voor historisch onderzoek naar migranten in de provincie Utrecht

Tekst: R.N.J. Rommes en M.L.J.C Schrover

Uitgave: Het Utrechts Archief in samenwerking met de Stichting Stichtse Geschiedenis

Vormgeving: Via Traiectum/Erik Uitenbogaard (lid BNO), De Bilt

Druk: PlantijnCasparie, Utrecht

Fotowerk: Fotodienst van Het Utrechts Archief

Met dank: aan de provinciale archiefinspectie en de gemeente- en streekarchieven/archivariaten in de provincie Utrecht.

Deze uitgave is tot stand gekomen met financiële steun van de gemeente Utrecht in het kader van het actieprogramma Cultuurbereik en van het Fonds Sociale Integratie van de Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling van de gemeente Utrecht.

Illustraties omslag:

Kledingmagazijn Peek en Cloppenburg aan de Utrechtse Oudegracht bij de Bakkerbrug.

Aquarel door A. Grolman, 1894.

Aankomst van een groep Hongaarse vluchtelingen in Utrecht, 1956.

Woonwagenbewoners in de Utrechtse Voorstraat, begin 20ste eeuw.

Getuigschrift van de hertog van Saksen voor de hofbanketbakkersgezelschap Johan Heinrich Lissmann, 1757.

ISBN 90-76366-07-1

ISSN 1388-3062

© Copyright Het Utrechts Archief, Utrecht 2001

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeleevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Trajecten door Utrecht 5

Redactie: J.C.M. Pennings, A. Pietersma en F. Vogelzang

Grensverleggers

Gids voor historisch onderzoek naar migranten
in de provincie Utrecht

Ronald Rommes en Marlou Schrover

Trajecten door Utrecht 5

Het Utrechts Archief in samenwerking met de Stichting Stichtse Geschiedenis
Utrecht, 2001

*...zijnde daarenboven de
meeste deeser gemeente,
thans geboren Nederlanders,
en zij die met der woon van
Duitschland overkoomen,
zich ook de taal des
Landts eijgen maake...*

Inhoudsopgave

1	Inleiding	6	5	Algemene bronnen voor migratieonderzoek in de 16de, 17de en 18de eeuw	37
1.1	Wat verstaan we onder migratie en migratieonderzoek?	6	5.1	Plakkaten	37
1.2	Waarom deze gids?	7	5.2	Burgerinschrijving	38
1.3	Hoe zit deze gids in elkaar?	7	5.3	Huwelijksregisters	40
2	Tips en waarschuwingen	9	5.4	Lidmatenregisters	40
2.1	Onvolledige bronnen	9	5.5	Akten van indemniteit en recht van inwoning	41
2.2	Reeds eerder verricht onderzoek	9	5.6	Notariële akten	42
2.3	Verwarring rond plaats- en persoonsnamen	10	6	Algemene bronnen voor migratieonderzoek in de 19de en 20ste eeuw	45
2.4	Migranten en minderheidskerken	10	6.1	Vreemdelingenregistratie	45
2.5	Archieven buiten de provincie Utrecht	11	6.2	Bevolkingsregisters	47
2.6	Oud schrift	12	6.3	Patentregisters	50
2.7	Oral history	12	6.4	Statistiek	50
3	Immigratie van groepen	13	Adressen	52	
3.1	Geestelijken, kunstenaars en studenten	13	Register	54	
3.2	Handelaren en winkeliers	14			
3.3	Huishoudelijk personeel	16			
3.4	Ambachtslieden	18			
3.5	Zuid-Nederlanders in de 16de en 17de eeuw	19			
3.6	Militairen	20			
3.7	Trek- en gastarbeiders	21			
3.8	Hugenoten in de 17de en 18de eeuw	23			
3.9	Herrnhutters	24			
3.10	Belgische vluchtelingen in de Eerste Wereldoorlog	25			
3.11	Joodse vluchtelingen	26			
3.12	Hongaren	26			
4	Emigratie van groepen	29			
4.1	Vertrek om religieuze redenen	30			
4.2	Naar Holland	30			
4.3	Naar Duitsland	31			
4.4	Naar de koloniën	31			
4.5	Naar de Verenigde Staten, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland en Zuid-Afrika	33			
4.6	In dienst van het vaderland	35			

Een van de bekendste asielzoekers in de provincie Utrecht was de Duitse keizer Wilhelm II. Van 1919 tot aan zijn dood in 1941 woonde hij op Huis Doorn. Zijn archief uit die tijd wordt bewaard in Het Utrechts Archief.

1 Inleiding

...dagtekening en jaar van vestiging in de gemeente...

De provincie Utrecht heeft door de eeuwen heen een grote verscheidenheid aan personen opgenomen. Hier overheerste niet, zoals in sommige andere Nederlandse streken, één groep migranten. Utrecht herbergde een bont palet van vreemdelingen, afkomstig uit verschillende streken en uiteenlopende sociale lagen. Duitsers vormden lang de grootste groep nieuwkomers in de provincie, maar er waren ook Engelse ingenieurs, Zwitserse soldaten en Franse Huguenoten.

Van de migranten die naar de provincie Utrecht kwamen, trok het merendeel naar de steden. Zo vestigden vrijwel alle migranten uit de Zuidelijke Nederlanden, Engeland en Frankrijk zich in Utrecht, Amersfoort en de kleinere steden. Alleen Duitsers kwamen ook in behoorlijke aantallen op het platteland terecht. In het midden van de 19de eeuw ging 40% van de immigranten naar de stad Utrecht. In de 20ste eeuw heeft deze ontwikkeling zich voortgezet. Chinezen en Italianen woonden in de jaren dertig vrijwel uitsluitend in de grote plaatsen. Voor de meeste groepen migranten die na de Tweede Wereldoorlog kwamen, geldt hetzelfde.

De provincie Utrecht ontving niet alleen personen van elders, Stichtenaren vertrokken ook uit de provincie om in den vreemde hun geluk te beproeven. In de 17de en 18de eeuw gingen ze veelal naar de Hollandse steden, met name Amsterdam. Andere groepen trokken naar de overzijde van de Atlantische Oceaan, naar Zuid-Afrika, de Indische archipel of andere gebieden waar de Verenigde Oost-Indische of de West-Indische Compagnie hun handelsactiviteiten ontplooiden. In de 19de eeuw kwam een grote emigratiegolf op gang, die zijn hoogtepunt vond in de periode na de Tweede Wereldoorlog.

1.1 Wat verstaan we onder migratie en migratieonderzoek?

In deze gids vatten we migratie op als geografische mobiliteit. Niet alle geografische mobiliteit is echter migratie. Gewoonlijk wordt migratie gedefinieerd als verhuizing van de ene gemeen-

te naar de andere. Verhuizing binnen een gemeente wordt niet als migratie beschouwd. Bij historisch onderzoek kan deze definitie tot problemen leiden. Klaas Borra verhuisde in 1786 van Vreeland naar Loenen en ging in 1797 weer terug. Daarom moet hij als migrant beschouwd worden. Omdat beide dorpen tegenwoordig echter één gemeente vormen, zou een vergelijkbare verhuizing nu niet onder de definitie vallen.

In de 19de eeuw woonden sommigen jarenlang in een plaats zonder dat ze zich er lieten registreren. Officieel waren ze nog steeds inwoner van de gemeente waar ze vandaan kwamen. Minderjarige boerenmeiden en boerenknechts die in een buurdorp werkten, werden geacht nog tot het huishouden van hun ouders te behoren. Rijke stedelingen pendelden met hun dienstpersoneel heen en weer tussen hun zomerverblijven op het platteland en hun winterverblijf in de stad. De vraag is wat hun werkelijke woonplaats was.

We zien eenzelfde onduidelijkheid rond het begrip vreemdeling. Tot in de 18de eeuw was iedereen van buiten de stad of het gewest een vreemdeling. Deze status was vaak juridisch vastgelegd. In de 19de eeuw werden de landsgrenzen en nationaliteit bepalend voor de definitie van de vreemdeling. Vreemdelingen of immigranten waren in de 19de eeuw personen van buiten de landsgrenzen. Emigranten waren personen die zich buiten die grenzen vestigden. De definitie van vreemdeling veranderde van iemand van buiten de *lokale* of *regionale* gemeenschap in iemand van buiten de *nationale* gemeenschap. In navolging van deze verschuiving delen we het tijdvak van de 16de tot de 20ste eeuw in tweeën. In de periode tot 1800 kijken we zowel naar wat nu binnenlandse als buitenlandse migranten worden genoemd. In de periode na 1800 kijken we alleen naar migratie over de landsgrenzen.

Met immigranten wordt vanzelfsprekend op de nieuwkomers gedoeld, en met emigranten op de vertrekkenden. Toch is het onderscheid tussen beide groepen niet altijd helder. Trekhandelaren en -arbeiders waren binnen een seizoen zowel immigrant als emigrant. Kinderen of kleinkinderen van Nederlanders die naar Oost- of West-Indië waren getrokken, repatrieerden naar een vaderland dat ze nooit eerder hadden gezien. In migratieonderzoek wordt daarom onderscheid gemaakt tussen passanten en blijvers. Het onderscheid tussen beide groepen is vloeïend. Veel tijdelijke bezoekers zoals edelen, geleerden en studenten, handelaren, steenbakkers en seizoenarbeiders bleven uiteindelijk permanent. Vluchtelingen kwamen ons land binnen, maar keerden terug nadat de situatie in hun geboorteland zich had verbeterd, of trokken verder naar andere landen.

Met de verbetering van de communicatie zijn de afstanden kleiner geworden en is de geografische mobiliteit sterk toegenomen. Maar ook vóór de mobiliteitsrevolutie van de 19de eeuw is er geen sprake van een statische samenleving.

1.2 Waarom deze gids?

Migratie is van alle tijden en heeft een grote politieke en maatschappelijke betekenis. Vooral sinds de Tweede Wereldoorlog is migratie vrijwel voortdurend een onderwerp geweest van politiek beleid en publiek debat. De tienduizenden repatrianten uit Nederlands-Indië, de bewuste emigratiepolitiek van de rijksoverheid in de jaren vijftig en de komst van de mediterrane gastarbeiders in de jaren zestig en zeventig hebben grote invloed gehad op de samenleving. Migratie stelt ook het functioneren van landsgrenzen aan de orde. Nationale grenzen zijn min of meer willekeurig totstandgekomen en hadden in het verleden niet de functie die ze later kregen. Door de grensoverschrijdende migratie vielen sociaal-culturele, religieuze en economische scheidslijnen niet samen met bestuurlijke grenzen. Europese integratie is ouder dan de Europese Gemeenschap. Aan de andere kant leidde migratie tot discussies over (het behoud van) het eigen culturele erfgoed. Daarin staan geïdealiseerde, zogenaamd ‘typisch Nederlandse’ waarden centraal, zoals tolerantie en gastvrijheid tegenover vreemdelingen. De internationale bevolkingssamenstelling van Nederland vóór 1800 en de regionale diversiteit binnen de landsgrenzen doen twijfel rijzen aan het bestaan van deze ‘nationale’ karaktereigenschappen. Lokaal en regionaal historisch onderzoek heeft bovendien laten zien dat er grote verschillen bestonden in tolerantie tegenover ‘vreemdelingen’. Om over dat laatste meer duidelijkheid te krijgen, is nog veel onderzoek nodig, vooral op lokaal en regionaal niveau. Ter stimulering en ondersteuning van diverse aspecten van migratieonderzoek is deze gids bedoeld.

1.3 Hoe zit deze gids in elkaar?

Veel migranten, of ze nu alleen kwamen of als groep, maakten deel uit van grotere migratiestromen. De Duitse dienstbode en de Italiaanse schoorsteenveger troffen in Utrecht landgenoten. Wanneer een individuele migrant als uitgangspunt voor onderzoek dient, kan deze dus vaak geplaatst worden in de bredere geschiedenis van de groep waarvan hij of zij deel uitmaakte. Daarom gaan we in de hoofdstukken 3 en 4, na enkele tips en waarschuwingen in hoofdstuk 2, in op een aantal specifieke groepen migranten die naar de provincie Utrecht kwamen of

van hier vertrokken. Natuurlijk zijn er ook veel migranten geweest die niet tot een van deze groepen hebben behoord. Vervolgens behandelen we de meer algemene bronnen die voor migratieonderzoek interessant zijn. Daarbij wordt uitgebreid ingegaan op de wet- en regelgeving ten aanzien van migratie. Wetten en regels hebben invloed op de migrantenstroom en op de wijze van inburgering. Ten tweede staan ze aan de basis van een soms uitgebreide papierwinkel. Bekendheid met de wetten en regels is noodzakelijk om te weten waar u naar welk materiaal kunt zoeken. Voor deze wet- en regelgeving maakt het nogal verschil of Nederland een eenheid was of niet. Tot omstreeks 1800 was er van eenheid en landelijke wetgeving vrijwel geen sprake. In de 19de en 20ste eeuw bestond die eenheid, althans op papier, wel.

In deze gids wordt relatief veel aandacht besteed aan migratie naar de steden, omdat daar immers het merendeel van de migranten naar toeging. Bovendien konden steden tot de 19de eeuw voor een groot deel hun eigen beleid bepalen. De 19de en het begin van de 20ste eeuw krijgen verhoudingsgewijs veel nadruk, omdat het beschikbare materiaal daarvoor het grootst is. De meer recente periode blijft wat onderbelicht, omdat er nog weinig bronnenmateriaal publiek toegankelijk is. De huidige gemeenten Oudewater en Woerden nemen een speciale plaats in. Deze gemeenten lagen tot respectievelijk 1970 en 1989 voor een deel (onder andere de steden Oudewater en Woerden zelf) in de provincie Zuid-Holland. Bij de vindplaatsen van bepaalde provinciale bronnen wordt u regelmatig verwezen naar Het Utrechts Archief, maar voor vergelijkbare bronnen over deze gemeenten moet u dan soms bij het Algemeen Rijksarchief zijn.

Woonwagenkamp aan de Vleutenseweg in Utrecht, 1929.

2 Tips en waarschuwingen

... vertrokken met de Bark, zijnde een groot vaartuijg, waarin wij een gezelschap van allerlij zoort van menschen vonden ...

2.1 Onvolledige bronnen

Migranten laten niet altijd hun sporen in de bronnen na. Wanneer iemand zich blijvend in een andere plaats vestigde, kan deze verhuizing meestal wel in de bronnen worden gevonden. Bij personen die tijdelijk van woonplaats veranderden, die de indruk wilden wekken dat hun verhuizing tijdelijk was, of die het voornemen hadden tijdelijk te verhuizen, maar uiteindelijk permanent bleven, is de kans groot dat de verhuizing niet of foutief is geadministreerd. De migrant werd niet of veel te laat in een register ingeschreven.

De bewoners van wagens, keten, hutten, tenten en schepen, die merendeels van Nederlandse afkomst waren, werden, voor zover ze een vaste verblijfplaats hadden, ingeschreven in het bevolkingsregister. De semi-permanente of mobiele behuizingen kregen hierin een adres, ook als de wagens of schepen niet altijd op die plaats aanwezig waren. In de tweede helft van de 19de eeuw kwamen er speciale plaatselijke registers voor woonwagens en woonboten. Niet al deze registers zijn even goed bijgehouden. Het Utrechtse register vermeldt bijvoorbeeld ten aanzien van de woonboten 'zie de registers voor de wijk A tot en met M', oftewel de hele stad!

Na 1947 werd de varende en rijdende bevolking niet langer in een gemeente geregistreerd, maar bij het Centraal Bevolkingsregister (CBR) in Den Haag.

2.2 Reeds eerder verricht onderzoek

Over migratie is de laatste jaren veel geschreven. Daarom is het nuttig dat u eerst nagaat wat er is gepubliceerd, voordat u het archief ingaat. Een uitstekend beginpunt vormt het overzichtswerk Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers*. Hierin worden de grote

lijnen van de geschiedenis van de immigratie van Nederland geschetst. Een goede aanvulling hierop vormen Hendriks en Hoenselaars, *Vreemd volk* en 't Hart e.a., *Nieuwe Nederlanders*, waarin op het vestigingsproces en de beeldvorming van groepen immigranten wordt ingegaan. Literatuur over specifieke groepen in de provincie Utrecht wordt bij de volgende hoofdstukken genoemd.

Enkele gidsen voor het doen van lokaal historisch onderzoek naar migratie zijn ook interessant. In Cottaar e.a., *Van over de grens* wordt een landelijk overzicht van bruikbaar archiefmateriaal gegeven. Chotkowski, *750 jaar migratie naar Delft* is niet alleen relevant voor die plaats, maar ook voor onderzoek elders, omdat de bronnen worden ingebed in een algemeen verhaal over migratie. Ook de in deze reeks verschenen gids voor genealogisch onderzoek in de provincie Utrecht *Van aver tot aver* is van belang. De gebruikelijke genealogische bronnen zijn onmisbaar voor migratieonderzoek.

SABINE, het Stichts Algemeen Bibliografisch Netwerk, bevat inmiddels de meeste titels van boeken en tijdschriftartikelen over de provincie Utrecht. Er zijn verschillende zoekmogelijkheden. Sabine is te raadplegen in de meeste bibliotheken in de provincie Utrecht en op Internet (www.library.uu.nl/sabine). In de bibliotheek van Het Utrechts Archief zijn via het geautomatiseerde catalogussysteem VUBIS vrijwel alle titels van boeken en tijdschriftartikelen betreffende de stad Utrecht en vele betreffende de rest van de provincie te vinden. Ook andere archiefdiensten in de provincie hebben een eigen bibliotheek.

Literatuur

- M.B. Chotkowski, *750 jaar migratie naar Delft. Onderzoek en bronnenoverzicht* (Leiden 1996)
- A.J. Cottaar, J. Lucassen en L. Lucassen, *Van over de grens. Gids voor lokaal historisch onderzoek naar immigratie in Nederland* (Utrecht 1998)
- Rob van Drie, red., *Voorouders in Beeld: stamboom en familiegeschiedenis* ('s-Gravenhage/Utrecht 1997)
- M. 't Hart, J. Lucassen en H. Schmal, red., *Nieuwe Nederlanders. Vestiging van migranten door de eeuwen heen* (Amsterdam 1996)
- H. Hendriks en T. Hoenselaars, red., *Vreemd volk. Beeldvorming over buitenlanders in de vroegmoderne tijd* (Amsterdam 1998)
- J. Lucassen en R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1994)
- R.P.M. Rhoen, 'Einde aan de mythe over de Zeisterse Zwitsers', *Seijst. Bulletin ter bevordering van de kennis van de geschiedenis van Zeist*, 25 (1995) 25-48
- L. Rietbergen, *Migratie en vestiging in Nederland. Bronnenoverzicht en geselecteerde bibliografie* (Amsterdam 1994)

- R.N.J. Rommes, 'Duitse immigratie in Utrecht vanaf de 16de tot de 18de eeuw', in: K. Davids e.a., red., *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800* (Leuven/Apeldoorn 1995) 169-188
- R.N.J. Rommes, *Oost west, Utrecht best? Driehonderd jaar migratie en migranten in de stad Utrecht begin 16e-begin 19e eeuw* (Amsterdam 1998)
- R.N.J. Rommes, "'Wtheemsche personen". Tweeduizend jaar migranten in Midden-Nederland', *Tijdschrift Oud-Utrecht*, 71 (1998) 20-21
- R.N.J. Rommes, 'De Baarnse bevolking in 1829. Ingeborenen en nieuwkomers', in: R.J. van der Maal en Y. van den Akker, red., *Van Baerne tot Baarn* (Baarn 1999) 36-44
- I.E. Vrijenhoek, *La Grande Arche des fugitifs. Pierre Bayle: het inburgeringsproces van vluchtelingen en immigranten in Amersfoort tussen 1680 en 1795* (Hilversum 1996)

2.3 Verwarring rond plaats- en persoonsnamen

Bij onderzoek naar migranten is er kans op verwarring bij persoons- en plaatsnamen. Müller werd Muller en Böckling werd Poekling. Persoonsnamen werden verkeerd genoteerd en verneerlandst. Frauenfelder veranderde zo in Vrouwenvelder. Plaatsnamen werden eveneens verbasterd. Duitse plaatsnamen zijn soms moeilijk te herkennen, omdat ze een toen gangbare Nederlandse naam hadden, die we nu niet meer gebruiken. Nuys werd gebruikt voor Neuss, Gulik voor Jülich en Reckelikhuysen voor Recklinghausen. Britse plaatsnamen komen soms ook in verrassende vorm voor: Nieuwkasteel (Newcastle), Pley-muyden (Plymouth) en Eberdein (Aberdeen). En wat te denken van plaatsnamen als Leeuw (Lyon?) of Can (Caen, Cannes of misschien het Belgische Canne?). Buiten de landsgrenzen werden plaats- en eigennamen van Nederlandse emigranten op een vergelijkbare wijze verhaspeld.

Sommige plaatsnamen komen zowel in Nederland als in de buurlanden voor. Zo vinden we Aalst in de huidige provincies Noord-Brabant en Gelderland, en in Vlaanderen. Wat te denken van iemand die van 'Oudekerk' komt of naar 'Nieuwerkerken' gaat? Houdt rekening met het geografisch perspectief. In de Lopikerwaard dacht men bij 'Ouderkerk' vermoedelijk aan Ouderkerk aan de IJssel; in Abcoude of Vreeland eerder aan Ouderkerk aan de Amstel. Omdat er vanuit het Gelderse rivierengebied vrij veel personen naar de provincie Utrecht kwamen, zal men hier met 'Rijswijk' die plaats in de Betuwe hebben bedoeld, en niet een van de elders gelegen gelijknamige plaatsen. Gaat u er niet voetstoots van uit dat het om een 'Nederlandse' plaats gaat. Internationale grenzen hadden immers vóór de 19de eeuw relatief weinig betekenis. Iemand uit 'Bergen' kon

ook uit Noorwegen of de Zuidelijke Nederlanden (Mons) komen. Indien u een plaatsnaam geïdentificeerd hebt als Duits, Belgisch of Zwitsers, betekent dat nog niet dat u die plaats ook meteen op de kaart kunt aanwijzen. Neuenkirchen komt in Duitsland meer dan twaalf keer voor. Hannover, Kleef en Luik duiden zowel een plaats als een heel vorstendom aan. De naam van een bestuurlijk of kerkelijk centrum werd vaak gebruikt als aanduiding voor een groter omliggend gebied.

Een aanduiding als 'van Solingen' kan verwijzen naar een persoonsnaam of een plaatsnaam. Migrantengebruiken niet zelden hun herkomstplaats als achternaam, ook als ze al over een andere vaste achternaam beschikten. Ze kunnen daarom onder verschillende namen in de bronnen voorkomen. Hun kinderen konden zowel de familienaam als de herkomstnaam overnemen. Nog verwarrender is dat enkele plaatsnamen vrijwel standaard voorzien werden van het bepalend lidwoord 'de'. Zo wordt de herkomst van migranten uit Horst (in Limburg of Duitsland, of een verbastering van Hurst in Duitsland?) omschreven als 'van de[r] Horst'. Hetzelfde geldt voor plaatsen als Stein, Beek en het Westfaalse Hamm en Lippe ('van de[r] Lip'). Door de toevoeging van het bepalend lidwoord is het niet duidelijk of het gaat om een plaatsnaam of een persoonsnaam. Komt Jan Pieterz. van der Horst uit Horst of is dat zijn achternaam?

2.4 Migranten en minderheidskerken

In de 16de eeuw ontstonden er nieuwe kerkgenootschappen. Door de strenge repressie van de overheid vluchtten vele aanhangers naar elders. Deze migranten stichtten nieuwe kerkelijke gemeenten en die boden op hun beurt opvang aan weer nieuwe migranten. Waalse en Engelse calvinisten, Duitse en Scandinavische lutheranen, Vlaamse en Duitse doopsgezinden en later ook de joden en de Hernhutters hadden hun eigen kerkgenootschappen. Een belangrijk deel van de immigranten onderscheidde zich van de gevestigde Utrechtse bevolking door het lidmaatschap van een zogenaamde minderheidskerk. De bestudering van de archieven van deze kerken biedt daarom een goede ingang voor het verrichten van onderzoek naar migratie, migranten en hun nakomelingen. Bij deze bron moeten echter drie kanttekeningen worden gemaakt. Allereerst waren lang niet alle leden van minderheidskerken migranten; ook waren er kinderen of kleinkinderen van nieuwkomers. Ten tweede waren niet alle personen van een bepaalde religieuze minderheid lid van de bijbehorende minderheidskerk. Zo waren niet alle joden en lutheranen lid van de joodse of lutherse gemeente, net zoals

Woonwagenkamp aan de Vleutenseweg in Utrecht, 1929.

tegenwoordig niet alle Marokkanen en Turken islamiet zijn of regelmatig de moskee bezoeken. De bronnen van die gemeenten geven dus geen beeld van de hele gemeenschap. Een derde kanttekening: niet alle migranten maakten deel uit van een minderheidskerk. Veel katholieke migranten vallen als groep niet op, omdat ze opgingen in de grote al aanwezige katholieke gemeenschap. U kunt een nuttig gebruik maken van de archieven van minderheidskerken, maar een volledig beeld van migratie geven ze niet.

Literatuur

R.N.J. Rommes, 'Lutherse immigranten in Utrecht tijdens de Republiek', in: M 't Hart, J. Lucassen en H. Schmal, red., *Nieuwe Nederlanders. Vestiging van migranten door de eeuwen heen* (Amsterdam 1996) 35-54

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief: archieven Waalse, Engelse, doopsgezinde en evangelisch-lutherse gemeente in Utrecht en evangelische broedergemeente in Zeist.

Gemeente- en streekarchieven/archivariaten: archieven evangelisch-lutherse gemeenten in Amersfoort en Woerden.

2.5 Archieven buiten de provincie Utrecht

Informatie over migratie van en naar de provincie Utrecht vindt u ook in archieven buiten de provincie. In het Algemeen Rijksarchief (ARA) in Den Haag vindt u gegevens over personen die aanmonsterden bij de Indische Compagnieën, terwijl er ook archieven worden bewaard van verschillende emigratieverenigingen. Vooral over migratie in het recente verleden is in het ARA veel te vinden. De Nederlandse overheid heeft zich op centraal niveau beziggehouden met het werven van gastarbeiders. In het kader van deze werving zijn met de regeringen van landen als Italië, Spanje, Griekenland, Marokko, Joegoslavië en Turkije overeenkomsten gesloten. Op centraal niveau was ook bemoeienis met de begeleiding en opvang van deze migranten.

De bibliotheken en archieven van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam en van het Nederlands Centrum Buitenlanders (NCB) in Utrecht bevatten ook veel nuttig materiaal. Het Centrum voor de Geschiedenis van Migrantengroepen (CGM) in Amsterdam coördineert historisch onderzoek naar migratie. Het Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (IMES) in Amsterdam initieert en verricht onderzoek gericht op recente migratie en etnische processen. Iets vergelijkbaars doet het European Research Centre on Migration and Ethnic Relations (ERCOMER) in Utrecht.

Bij het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) in Den Haag worden, behalve van Nederlandse bronnen, ook kopieën van buitenlandse bronnen bewaard. Er is tevens materiaal dat betrekking heeft op de voormalige Nederlandse koloniën en handelsposten. Het CBG bewaart ook een volledige reeks van het *Algemeen Politieblad* vanaf 1852, waarin onder meer wordt vermeld welke buitenlanders er zijn uitgewezen. De website van het CBG (www.cbg.nl) geeft bovendien een groot aantal links naar genealogische verenigingen in het buitenland, onderzoekers en onderzoekinstellingen.

Een groot deel van de migranten kwam uit Duitse streken. Daarom is de Werkgroep Genealogisch Onderzoek Duitsland van belang. Deze werkgroep organiseert lezingen over de mogelijkheden voor archiefonderzoek in Duitsland. Omdat in het buitenland andere regels en wetten golden dan in Nederland, verschillen de bronnen. In het tot ver in de 19de eeuw sterk versnipperde Duitsland kende elke staat zijn eigen regels. Enige kennis van die wetten moet u wel hebben, voordat u naar een Duits archief afreist. Het bevolkingsregister als belangrijke Nederlandse 19de-eeuwse bron voor migratie bestond slechts in delen van Duitsland. België kent daarentegen veelal dezelfde bronnen als die u in Nederland tegenkomt.

Literatuur

- J.G.J. van Booma, *Genealogisch onderzoek in Duitsland* ('s-Gravenhage 1987)
C.W. Delforterie, *Overzicht van de verzamelingen berustende bij het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconographisch Bureau* ('s-Gravenhage 1989)

2.6 Oud schrift

Een belangrijk struikelblok bij het doen van historisch onderzoek kan de leesbaarheid van het materiaal zijn, met name de oude handschriften. Utrechtse archiefdiensten organiseren regelmatig cursussen oud schrift (paleografie).

Wanneer u onderzoek wilt doen in Duitse bronnen, dan is het handig om een cursus Duits oud schrift te volgen. Deze cursussen worden regelmatig georganiseerd door de Werkgroep Genealogisch Onderzoek Duitsland, terwijl ook in het orgaan van deze werkgroep oefeningen Duits oud schrift worden opgenomen.

2.7 Oral history

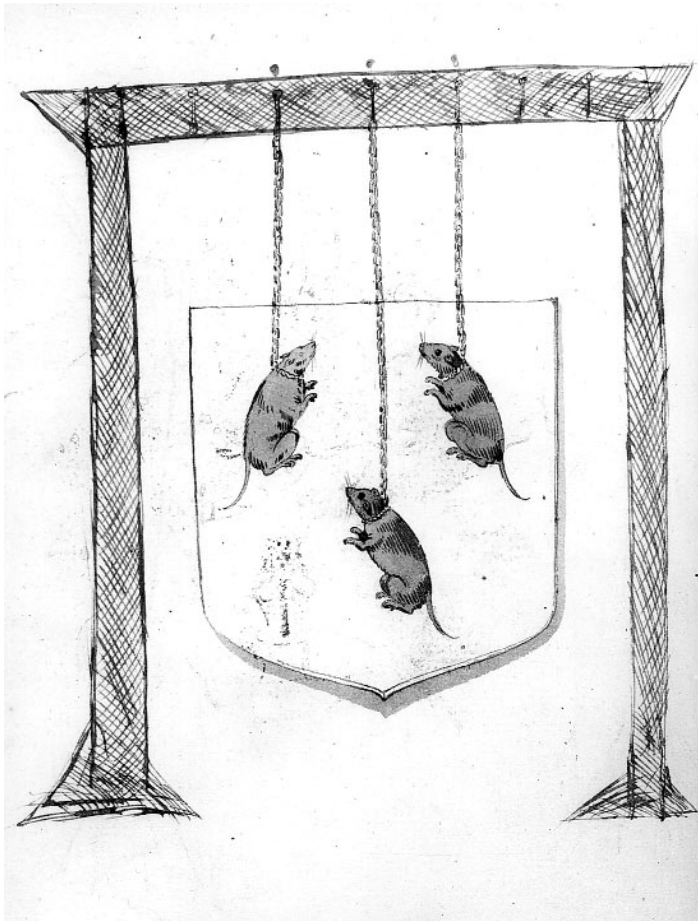
Wanneer u de migratie in recente jaren bestudeert, is een bijna onmisbare bron voor onderzoek het interviewen of enquêteren van mensen. Er zijn verschillende onderzoeken waarbij met succes met mondelinge bronnen is gewerkt. Henkes deed op deze wijze onderzoek naar Duitse dienstboden en Mak ontlokte verhalen aan nieuwkomers in Overijssel. Twee studenten interviewden voor hun scriptie 30 Griekse gezinnen in de stad Utrecht om meer te weten te komen over hun leefwereld. Bovenkerk en anderen onderzochten de buurtverhoudingen in een aantal Utrechtse wijken en interviewden Italiaanse ijsmakers in deze stad.

Bij het werken met mondelinge bronnen is een aantal waarschuwingen op zijn plaats. Mensen vertellen wat ze kwijt willen. Geïnterviewden conformeren zich bovendien aan een bepaalde beeldvorming. Dat geldt heel sterk ten aanzien van alles wat met de Tweede Wereldoorlog te maken heeft. Het stereotiepe beeld is min of meer dat alle Nederlanders goed en alle Duitsers fout waren. Henkes merkte bij haar onderzoek dat de geïnterviewden hun ervaringen in dat kader probeerden te passen. De Duitse dienstboden zetten zich ertegen af: er waren foute Duitsers, maar zijzelf waren niet fout of zij waren geen Duitsers.

Geïnterviewden hebben soms de neiging om wat ze hebben gelezen, op televisie gezien of op de radio gehoord, als hun eigen ervaring te vertellen. De eigen herinneringen worden ingepast in wat iemand heeft gelezen of gehoord. Het is nuttig om voor het interviewen op de hoogte te zijn van wat er is geschreven.

Literatuur

- J. Hagen, *Vragen over vroeger. Handleiding voor het maken van historische interviews* (Utrecht 1993)
Voorbeelden:
M. van Attekum en T. Pennings, 'Olijfbomen op Hoog Catharijne? Griekse gezinnen in Utrecht'. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht en Universiteit van Amsterdam, 1982
F. Bovenkerk, A. Eijken en W. Bovenkerk-Teerink, *Italiaans ijs. De opmerkelijke historie van de Italiaanse ijsbereiders in Nederland* (Meppel/Amsterdam 1983)
F. Bovenkerk e.a., *Vreemd volk, gemengde gevoelens. Etnische verhoudingen in een grote stad* (Meppel/Amsterdam 1985)
B. Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995)
G. Mak, *Sporen van verplaatsing. Honderd jaar nieuwkomers in Overijssel* (Kampen 2000)

Aan de Utrechtse universiteit werd vermoedelijk in het jaar 1639 een Gelders-Overijsselse studentenvereniging opgericht. Van deze vereniging is een wapenboek in vier delen bewaard gebleven. Hier is het 'wapen' afgebeeld van Bernardus Beecker uit Zutphen, 1653. De zinspreuk luidde: collegio non satisfacit (de universiteit is mij niet bevallen).

3 Immigratie van groepen

...Heb plaats in gymnastieklokaal voor zeventig arme vluchtelingen...

Migratie kan een continu proces zijn, maar gebeurt natuurlijk ook incidenteel. Het merendeel van de informatie over migranten vindt u in de algemene bronnen die we verderop behandelen. Er zijn echter ook specifieke bronnen die betrekking hebben op migranten. Oorlogen, repressie, hongersnoden en natuurrampen dwingen mensen om elders hun heil te zoeken. Deze migranten kwamen in korte tijd en groepsgewijs in een veilig geacht gebied aan. Hun komst ging niet ongemerkt voorbij en dikwijls werden speciale voorzieningen getroffen voor de opvang van deze vluchtelingen. Daarover zijn archivalia bewaard gebleven. Aan de andere kant konden ook de meer geleidelijk binnenkomende migranten deel uitmaken van groepen (denk aan een beroepsgroep) waarover specifieke bronnen bewaard zijn gebleven.

We kunnen niet alle groepen behandelen. Uit de resolutieboeken van het Utrechtse stadsbestuur uit de 17de eeuw blijkt bijvoorbeeld, hoezeer men de handen vol had aan de opvang van Duitse oorlogsvluchtelingen, met name uit de Palts. Deze vanouds calvinistische regio werd in de jaren dertig van de 17de eeuw veroverd door katholieke troepen ('de Kroatische storm'), waarbij grote slachtingen onder de burgerbevolking werden aangericht. Deze vluchtelingen behandelen we niet, evenmin als vluchtelingen die in 1968 uit Tsjecho-Slowakije kwamen of in 1973, na de staatsgreep van generaal Pinochet, uit Chili. Ook op de zogenaamde bootvluchtelingen uit Vietnam, de Tamils uit Sri Lanka en meer recent de Bosniërs, Ethiopiërs, Somaliërs en Kosovaren gaan we niet in.

3.1 Geestelijken, kunstenaars en studenten

Veel migratie heeft vanouds plaatsgevonden in de wereld van kunst, cultuur, religie en onderwijs. Juist de stad Utrecht heeft daar als religieuze en culturele hoofdstad van de noordelijke Nederlanden tijdens de Middeleeuwen mee te maken gehad. Zo

waren veel Utrechtse bisschoppen en ook een deel van de kanunniken van elders uit het Heilige Roomse Rijk afkomstig. Na de hervorming vestigde een flink aantal predikanten en onderwijzers uit de Zuidelijke Nederlanden en uit Duitsland zich in Utrecht. Op Huis Rijnwijk in Zeist woonden in de 18de eeuw cisterciënzer monniken van de abdij van Orval (België), die vanwege hun opvattingen hadden moeten vertrekken en zich hadden aangesloten bij de oud-katholieke richting.

De Latijnse scholen van Amersfoort en Utrecht, en later ook de universiteit hebben altijd grote aantallen hoogleraren en studenten uit alle windstreken getrokken. De Utrechtse universiteit rekruteerde veel hoogleraren en studenten uit Duitsland. Sommige Duitse theologiestudenten, voornamelijk uit de Palts, kwamen met een speciale beurs naar Utrecht. Dit gold ook voor studenten uit Hongarije. Opvallend waren onder de studenten voorts de zogenaamde Kapenaars, theologiestudenten uit Kaap de Goede Hoop, die in Utrecht hun opleiding volgden.

Kunstenaars vormden een andere mobiele groep. De bloei van de Utrechtse schildersschool viel in de eerste helft van de 17de eeuw, maar ook in de 18de eeuw kwamen schilders uit Saksen, het Italiaanse Lucca en Stockholm naar de Domstad. In het 16de-eeuwse Utrecht komen we de beeldhouwer Colijn de Nole uit Kamerijk tegen en de bouwmeesters Keldermans uit Mechelen, terwijl gelijktijdig de architect Alexander Pasqualini uit Bologna in IJsselstein werkzaam was.

Wat al deze mensen gemeen hebben, is dat ze zowel bekende personen als migranten waren. Er is over hen gepubliceerd, zodat duidelijk is hoe, via welke opdrachtgevers en in welke plaatsen hun carrière verliep. Het zou een mooi project zijn om al deze gegevens samen te brengen tot een systematische studie.

Literatuur

Album promotorum academiae Rheno-Trajectinae/der Rijksuniversiteit Utrecht 1636-1936 (2 dln.; Utrecht/Leiden 1963). Chronologisch overzicht van gepromoveerden onder vermelding van de plaats van herkomst, met register op namen.

Album studiosorum academiae Rheno-Traiectinae 1636-1886 (Utrecht 1886).

Chronologisch overzicht van studenten onder vermelding van de plaats van herkomst (ook van de hoogleraren), met register op namen.

Ö. Bánki, 'De Utrechtse universiteit in de Hongaarse beschavingsgeschiedenis', in: *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1940, 87-117

L.E. van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen* (2 dln.; Utrecht 1990)

M.J. Bok, 'Biographies', in: J.A. Spicer en L.F. Orr, red., *Masters of light. Dutch painters in Utrecht during the Golden Age* (New Haven/Londen 1997) 370-393

A.J. van den Hoven van Genderen, *De heren van de kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zutphen 1997) 220-227

G.W. Kernkamp, 'Buitenlandse studenten aan de Utrechtsche Academie in vroeger eeuwen', *Historia*, 2 (1936) 128-132

F.A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816* (2 dln.; Dordrecht 1996). Alfabetisch op naam en alfabetisch op standplaats onder vermelding van de plaatsen van geboorte en overlijden.

K. van Strien, 'Britse studenten in Utrecht omstreeks 1660-1710', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1997, 205-230

A.J. van de Ven, 'La Communauté cistercienne de la maison Rijnwijk près d'Utrecht', *Internationale Kirchliche Zeitschrift*, 1949, 115-139

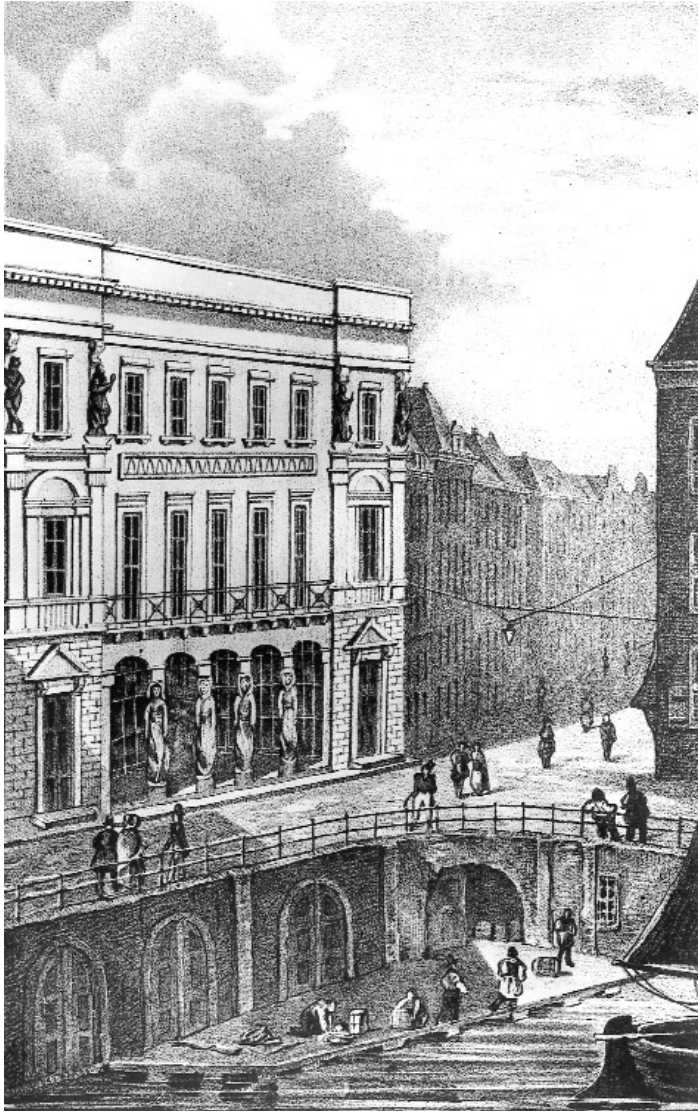
Vindplaatsen

Het Utrechts Archief: archief Senaat van de Utrechtse Universiteit; Stadsarchief II, stukken betreffende de Hogeschool.

3.2 Handelaren en winkeliers

De handel in 'uithemse' producten was vroeger grotendeels geconcentreerd in de steden. Steden hadden van de landsheer marktrechten en daarmee een handelsmonopolie gekregen. Vandaar dat ook vrijwel alle vreemde handelaren zich in een stad vestigden. De groothandel was meestal vrij, maar voor de detailhandel waren zij verplicht lid te worden van een handels-gilde. In Utrecht was dat het marsliedengilde en in Amersfoort het kramersgilde. De monopoliepositie van de stedelijke kooplieden werd echter nogal eens ondergraven door ambulante handelaren, die op het platteland actief waren. Ze trokken langs de boerderijen, waar ze hun waren trachtten te slijten. Dit bespaarde de plattelandsbevolking de gang naar de stad. Vanuit de steden werden ze heftig bestreden, omdat ze inbreuk maakten op de monopoliepositie van de gezeten handelaren en producenten. Aan de hand van gepubliceerde verordeningen door de overheid kunnen we nagaan wanneer de handelaren actief waren en uit welke streken ze afkomstig waren. Zo weten we dat in de jaren zeventig van de 16de eeuw en de jaren dertig van de 17de eeuw vooral werd opgetreden tegen marskramers en ketellappers uit Brabant, het land van Luik en Westfalen.

Ambulante handelaren verrichtten ook kleine klussen bij de mensen thuis, zoals scharen slijpen en ketellappen. Om hun activiteiten in de steden te kunnen verrichten, moest de stedelijke regelgeving worden nageleefd en daarom zijn bijvoorbeeld verschillende Franse scharenslijpers te vinden onder de personen die in Utrecht het burgerrecht kochten, of het 'recht van inwoning' (het recht om zich vast in de stad te mogen vestigen) kregen toegewezen.

De Winkel van Sinkel aan de Utrechtse Oudegracht. Litho door Van Lier frères, circa 1840.

Migranten waren niet in alle sectoren van de handel in gelijke mate vertegenwoordigd. In het onderstaande passeert een aantal meer omvangrijke en opvallende groepen de revue.

Westfaalse winkeliers

De Westfaalse ambulante handelaren hebben in Nederland een belangrijke rol gespeeld in de verandering van zowel het winkelbedrijf als het aanzien van de binnensteden. Oberpenning heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar deze groep in de 18de en 19de eeuw. De handelaren verkochten vooral textiel, kleding en kleine metaalwaren. De overgang van trekhandelaar naar gevestigd winkelier is beschreven door Miellet. De Duitse trekhandelaren in textiel begonnen winkels in de provincies Groningen en Friesland. Na 1850 breidden de handelaren hun activiteit uit naar Midden-Nederland. De winkels van deze Duitse ondernemers waren in meerdere opzichten vernieuwend. Ze verkochten bijvoorbeeld kant-en-klare kleding. In de 19de eeuw werd kleding nog merendeels op maat en op bestelling gemaakt. Personen die zich deze relatief dure kleding niet konden veroorloven, waren aangewezen op de uitgebreide handel in gebruikte kleding. De Duitse winkeliers verkochten confectiekleding die, omdat de productie op grotere schaal plaatsvond, tegen een lagere prijs kon worden aangeboden. Dit betekende dat ook de minder draagkrachtigen zich de luxe van nieuwe kleding konden veroorloven. Vernieuwend was verder dat de Duitse winkeliers hun kleding tegen vaste, voor iedereen zichtbare prijzen verkochten. De drempel om hun winkels te betreden was laag. De winkels waren bovendien groter en meer naar buiten gericht dan de oudere ondernemingen. De Winkel van Sinkel, sinds 1839 aan de Oudegracht in Utrecht, het eerste warenhuis van Nederland, is er een mooi voorbeeld van. Daarnaast was er sinds 1870 Peek en Cloppenburg, eveneens aan de Oudegracht. Peek en Cloppenburg had in Utrecht nog een tweede winkel, de Stad Parijs genaamd, waar goedkope kleding werd verkocht. Later kregen ze gezelschap van winkels als C&A (Clemens en August Brenninkmeyer), Kreymborg en Hunkemöller.

Steengoedhandelaren

Een opvallende groep onder de 19de-eeuwse ambulante handelaren waren de trekhandelaren in steengoed. Deze handelaren in kruiken en potten kwamen allen uit het katholieke Westerveld in Nassau. Hun waar was gemaakt van een speciaal soort klei die bij hoge temperaturen kon worden gebakken waardoor de kleideeltjes samensmolten. Zo ontstond een water- en luchtdicht product dat bij uitstek geschikt was voor het opslaan van gezouten en in zuur ingelegde etenswaren en voor koolzuur-

houdend mineraalwater. Het steengoed werd, naar de voor- naamste overslaghaven voor deze waar, Keuls genoemd. In Utrecht was zo'n groot aantal trekhandelaren in deze Keulse potten actief, dat de gemeente het noodzakelijk vond om voor deze groep een afzonderlijk patentregister aan te leggen. De Westerwalders woonden in Utrecht geconcentreerd rondom de Gansstraat. Vergelijkbare concentraties van Westerwalders konden ook worden aangetroffen in andere plaatsen.

Paardenhandelaren

De stad Utrecht trok ambulante handelaren vanwege de paardenmarkt, een van de belangrijkste in Nederland. In Nederland waren de paardenmarkten verdeeld in specialismen. De Utrechtse markt richtte zich op de handel in 'hitten'. Dit waren kleinere, goedkopere paarden die gebruikt werden voor het trekken van bijvoorbeeld de kar van de melkboer. Loware zigeuners specialiseerden zich in de 19de en het begin van de 20ste eeuw in deze handel. Daarom kwamen deze zigeuners telkens als het paardenmarkt was naar Utrecht. In het blad *Het Paard* wordt een beschrijving gegeven van deze handelaren. 'Feitelijk behoeft men als inwoner van Utrecht nooit vooraf te informeren, wanneer er wederom paardenmarkt is. Dit is gemakkelijk na te gaan, door den intocht der Zigeuners, welke daags te voren van heinde en ver Utrecht binnenrijden om aan de Keulsche Vaart, even buiten de stad, een rustplaats te zoeken. Geheele karavanen kwamen Zondag j.l. Utrecht binnen. Met het mooie zonnige winterweer was het een schilderachtig gezicht de wagens te zien binnenkomen. Achter de kleine coquette, maar vuile gordijntjes der woonwagens, gluurden de koolzwarte oogen der Zigeunerkinderen nieuwsgierig naar de wandelaars, terwijl de ouders druk in de weer waren: moeder de vrouw met het koken en braden, en de heer des huizes met het aandrijven der hitten, die er wonder boven wonder in deze benarden tijd van voedselschaarste nog altijd vrij goed uitzien.'

Met het toegenomen belang van de gevestigde winkelstand en de ontsluiting van het platteland zijn de trekhandelaren verdwenen. Het drijven van een winkel is echter nog steeds een vorm van ondernemerschap waartoe tal van immigranten zich aangetrokken voelen. Gaat u maar eens kijken in de Utrechtse Kanaalstraat of Amsterdamsestraatweg. Met name de verkoop van de eigen specifieke voedingsmiddelen speelt hierbij een grote rol. Voedsel heeft voor alle migrantengemeenschappen een grote samenbindende en identiteitsbepalende waarde.

Literatuur

- A.J. Cottaar, L. Lucassen en W. Willems, *Mensen van de reis. Woonwagenbewoners en zigeuners in Nederland 1868-1995* (Zwolle 1995)
- L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners. De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland 1750-1945* (Amsterdam/Den Haag 1990)
- L. Lucassen en W. Willems, *Ongewenste vreemdelingen. Buitenlandse zigeuners en de Nederlandse overheid* (Den Haag 1990)
- R. Miellet, *Honderd jaar grootwinkelbedrijf in Nederland* (Zwolle 1992)
- H. Oberpenning, *Migration und Fernhandel im 'Tödden-System'. Wanderhändler aus dem nördlichen Münsterland im mittleren und nördlichen Europa* (Osnabrück 1996)
- M.L.J.C. Schrover, 'Omlopers in Keulse potten en pottentrienen uit het Westerwald', in: M 't Hart, J. Lucassen en H. Schmal, red., *Nieuwe Nederlanders. Vestiging van migranten door de eeuwen heen* (Amsterdam 1996) 101-120
- M.L.J.C. Schrover, 'Groepsvorming onder Duitse aardewerkhandelaren in 19e-eeuws Holland en Utrecht', *Holland. Regionaal historisch tijdschrift*, 30 (1998) 94-112
- M.L.J.C. Schrover, 'Gescheiden werelden in een stad. Duits ondernemerschap in Utrecht in de negentiende eeuw', in: Jan Rath en Robert Kloosterman, red., *Rijp & Groen. Het zelfstandig ondernemerschap van immigranten in Nederland* (Amsterdam 1998) 39-59
- M.L.J.C. Schrover, 'Potverkopers, vijlenkappers, winkeliers en stukadoors. Nichevorming onder Duitse migranten in de negentiende-eeuwse stad Utrecht', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 26 (2000) 281-305

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief: Bewaarde Archieven I, archief marsliedengilde; Stadsarchief III, inv.nr. 40 (register van afgegeven patenten aan vreemde ketelboeters en kooplieden in aardewerk, 1806), inv.nr. 626 (patenten voor rondventers van aardewerk afgegeven in verschillende steden, 1810); archief gemeentebestuur Utrecht 1813-1967 (register van patentschuldige kramers; stukken betreffende steunverlening aan woonwagenbewoners).

3.3 Huishoudelijk personeel

In de voorbije eeuwen heeft de provincie Utrecht veel dienstpersoneel getrokken. De oorzaak hiervan was de aanwezigheid van een relatief grote bovenlaag van welgestelden. Een in 1536 beginnend 'vreemdelingenregister' laat zien, dat de Utrechtse elite toen al dienstknechten had die niet alleen uit het eigen gewest kwamen, maar ook van veel verder weg. In de loop van de 17de en in de 18de eeuw was er vooral veel Duits dienstpersoneel, na 1800 minder. Het ging zowel om mannen, zoals lakeien, koks en koetsiers, als om vrouwen. In de 19de eeuw trad er

In Utrecht was de Nederlandse Vereniging ter Behartiging van de Belangen der Jonge Meisjes gevestigd. Het meest in het oog lopend voor het grote publiek was het zogenaamde stationswerk. 'De juffrouw met de rood-witte band om de arm' was een groot deel van de dag aanwezig op grote stations in Nederland om alleen reizende meisjes behulpzaam te zijn bij het reizen en overstappen.

een vervrouwelijking op van het dienstpersoneel. Aan het einde van de 19de eeuw nam het aantal Duitse dienstboden (opnieuw) toe om zich vooral aan het begin van de 20ste eeuw zeer sterk uit te breiden. Tot aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog hebben honderdduizenden jonge Duitse vrouwen enige tijd in Nederland gewerkt. Een deel van hen huwde een Nederlandse man en keerde niet naar het vaderland terug.

Naast de Duitse dienstboden, kunnen voor de 19de eeuw ook de Zwitserse en Engelse gouvernantes worden genoemd. De rijke families, bijvoorbeeld op het Utrechtse Janskerkhof en de Drift, aan de Vecht of in de Stichtse Lustwaranda huurden voor hun jonge kinderen inwonende gouvernantes. Zo had het gezin van Andries de Wilde in Baarn een gouvernante uit het Engelse Cornwall in huis. In enkele gevallen huurden enkele gezinnen gezamenlijk een zogenaamde externe gouvernante. Het werk van de gouvernantes is beschreven door Huisman.

Dienstboden werden in de 19de en 20ste eeuw in de meeste plaatsen geregistreerd in afzonderlijke dienstbodenregisters. Voor de stad Utrecht ontbreekt een dergelijk register. Vóór de

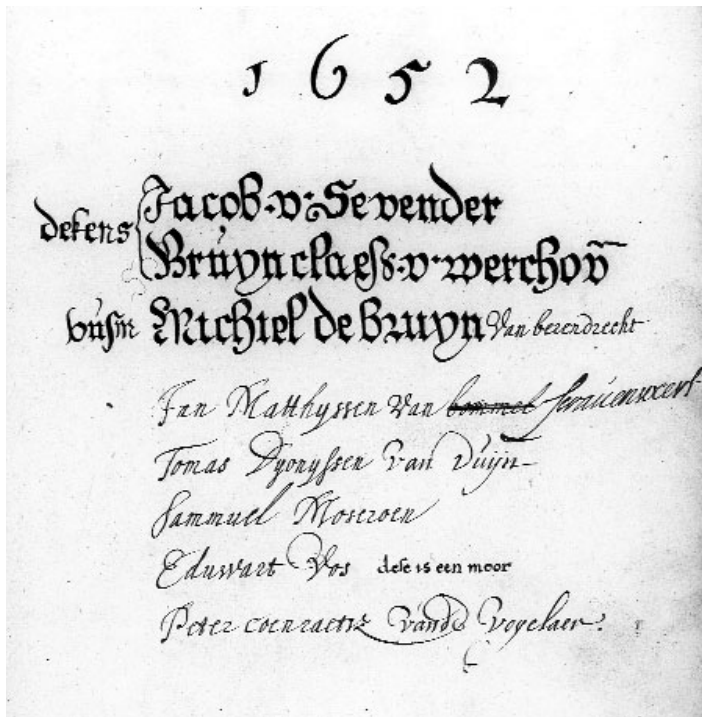
19de eeuw is het bijzonder moeilijk, maar niet onmogelijk om informatie te vinden. Namen en andere gegevens over dienstpersoneel kunnen worden gevonden in verschillende bronnen. Een voorbeeld zijn de archieven van aanzienlijke families. Daarin worden soms stukken bewaard waarin de namen en verdiensten van het personeel zijn geregistreerd. Een enkele keer is zelfs een apart dienstbodenregister bijgehouden met interessante informatie, zoals herkomst en godsdienst. In dagboeken en correspondentie van werkgevers zijn ook, na enig speurwerk, opmerkingen over hun personeel te vinden. Het notarieel archief bevat arbeidscontracten, terwijl gerechtelijke archieven de sporen van arbeidsconflicten bevatten. Een andere bron zijn de registers van lidmaten of avondmaalgangers van kerkelijke gemeenten. Deze bevatten soms beroepsgegevens en de namen van werkgevers. Aldus kan worden achterhaald dat Johan Christian Vleugel (Flügel) uit Kleef in 1752 kamerdienaar was van het Utrechtse vroedschapslid Caspar Burman en dat Marcus Raup uit Baden-Durlach in 1753 tuinman was op de Harmelense buitenplaats van de Utrechtse oud-burgemeester Cornelis van Cleef.

Literatuur

B. Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995)
G. Huisman, *Tussen salon en souterrain. Gouvernantes in Nederland 1800-1940* (Amsterdam 2000)

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief: archieven van families (gegevens over dienstboden); archief Nederlandse Vereniging ter Behartiging van de Belangen der Jonge Meisjes, afdeling Utrecht.
Gemeente- en streekarchieven/archivariaten en gemeentesecretarieën: bevolkingsregisters met afzonderlijke dienstbodenregisters.
Archieven in Duitsland waarvan Henkes gebruik maakte: Bonn, *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts*; *Zentrales Staatsarchiv* Potsdam: archieven *Auswandererberatungsstellen* in Düsseldorf en Münster; *Evangelisches Zentralarchiv* Berlijn; *Historisches Archiv des Erzbistums Köln*, *Auslandsseelsorge*.

Leerjongensboek van het Utrechtse zilversmedengilde.

3.4 Ambachtlieden

De mobiliteit van ambachtlieden is altijd groot geweest. De wens of noodzaak elders een vak te leren of er een grotere bekwaamheid in te verkrijgen, heeft steeds mensen tot migratie aanzet. Leerjongens maakten als onderdeel van hun opleiding een rondreis langs verschillende leermeesters. Leerlingen en knechts werden soms geregistreerd in de archieven van het gilde waarbij hun werkgever of leermeester was aangesloten. Zo treffen we in het leerjongensboek van het Utrechtse zilversmedengilde in 1652 een 'moor' aan met de naam Eduwart Vos. Nader onderzoek leert dat hij ook onder de naam Eduard Abrahamsz van Akaboa bekend was en uit Angola kwam. Zijn naam ontbreekt in het ledenregister van het gilde, wat betekent dat hij vermoedelijk geen meesterproef heeft afgelegd.

Bij grote bouwprojecten, zoals kastelen, kerken en stadsverdedigingswerken wierven de opdrachtgevers vaklieden van elders, of trok de werkgelegenheid mensen aan. Soms speelden

aannemers of handelaar-ondernemers een centrale rol in de arbeidsmobiliteit van groepen ambachtlieden. In het 19de eeuwse Utrecht had de Franse parapluverkoper Yrondy Franse paraplumakers voor zich werken. De Belgische strohoedenfabrikant Frenany had een groot aantal strohoedenmakers uit het land van Luik in dienst. De Italiaanse schoorsteenveger Simonis gaf werk aan een grote groep Italiaanse knechts.

Niet in alle gevallen was er sprake van een centrale figuur die knechts in dienst had. Bij de groep vijlenkappers uit het Ennepedal in Duitsland, die zich in het midden van de 19de eeuw in de Utrechtse wijk M vestigde, was dat bijvoorbeeld niet het geval.

In sommige beroepen zijn concentraties migranten uit bepaalde streken te vinden. Zo zijn overal in de provincie altijd relatief veel Duitsers werkzaam geweest in de kleding- en metaalnijverheid, terwijl ook de glasblazerij en de instrumentbouw (bijvoorbeeld van orgels en piano's) als een typisch Duitse specialiteit mag gelden. Vlamingen en Brabanders waren vooral actief in de textielnijverheid. Meestal ging het om specialisaties die reeds in de plaats of streek van herkomst waren ontwikkeld en door de migratie werden overgebracht naar de nieuwe woonplaats. Aldus vond overdracht plaats van kennis en (nieuwe) technieken. Een 20ste-eeuws voorbeeld zijn de Italiaanse terrazzowerkers en ijsbereiders. Terrazzowerkers waren vaklieden uit Friuli in het noordoosten van Italië. Omstreeks 1900 maakten ze granieten vloeren en aanrechten in huizen en openbare gebouwen. De ijsbereiders kwamen na 1900 vrijwel allen uit de nabijgelegen provincie Belluno. Ze introduceerden het (vruchten)ijs in Nederland, dat ze vooral in de jaren twintig en dertig met hun rood-wit-groene karretjes rondventten.

Literatuur

- F. Bovenkerk, A. Eijken en W. Bovenkerk-Teerink, *Italiaans ijs. De opmerkelijke historie van de Italiaanse ijsbereiders in Nederland* (Meppe/Amsterdam 1983)
- E. Heupers, 'Glasblazerij De Glashut te Isselt', *FleHITE*, 11 (1966) 58-65, en 12 (1967) 15-20 en 33-41
- G. Oost, *De orgelmakers Bätz 1739-1849* (Alphen aan den Rijn 1975)
- R.N.J. Rommes, 'Café Italien', *Tijdschrift Oud-Utrecht*, 71 (1998) 86-87
- L. Ruland, 'De Friulaanse terrazzowerkers', in: *ICAU-mededelingen*, 26, Rijksuniversiteit Utrecht, 1986
- M.L.J.C. Schrover, 'Potverkopers, vijlenkappers, winkeliers en stukadoors. Nichevorming onder Duitse migranten in de negentiende-eeuwse stad Utrecht', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 26 (2000) 281-305
- M.L.J.C. Schrover, 'German communities in nineteenth-century Utrecht: Factors influencing the settlement process', in: *IMIS-Beiträge*, 14 (2000) 45-74

Familie Lorenzo van ijssalon Venezia in Utrecht.

M. van de Wiel, 'Gehecht aan de Nederlandse bodem. De vestiging van Italiaanse terrazzowerkers in Nederland en de pogingen van de Nederlandse overheid om hun aantal te verminderen, ca 1900 tot 1939'. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, 1997

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief: Bewaarde Archieven I, registers van meesters, gezellen en leerjongens van bijvoorbeeld de gilden van de bijlhouwers, de zilversmeden en de linnenwevers; Stadsarchief II, Ambachtskamer/Ambachtskinderhuis (toezicht op , huisvesting van en uitbesteding aan ambachtlieden van onder anderen alleenstaande kinderen van vreemdelingen, 17de-18de eeuw).

3.5 Zuid-Nederlanders in de 16de en 17de eeuw

Na de Opstand tegen de Spaanse landsheer trokken tienduizenden vluchtelingen uit Brabant, Vlaanderen en Henegouwen naar het noorden. Ondanks het feit dat het gewest Utrecht geen maatregelen nam om deze vluchtelingen te lokken, zoals dat in Holland en Zeeland wél gebeurde, vond er ook naar Utrecht volop migratie plaats. Twee gebeurtenissen waren de onmiddellijke aanleiding voor de komst van veel vluchtelingen: de val van Doornik (Tournai) in 1581 en die van Antwerpen in 1585.

Het aantal Zuid-Nederlanders dat tussen 1580 en 1620 in de provincie heeft gewoond, zal tussen 1000 en 1500 hebben gelegen. Dit was veel minder dan in Holland en Zeeland. Zelfs als de nieuwkomers uit het huidige Noord-Brabant en Limburg worden meegerekend, heeft hun bevolkingsaandeel nooit meer dan 4 tot 5% bedragen in de stad Utrecht en hooguit 1% in de andere

plaatsen. In Delft, Haarlem en Leiden ging het om vele tientallen procenten. Vrijwel alle Zuid-Nederlanders vestigden zich in steden. Opvallend is dat velen niet rechtstreeks naar Utrecht kwamen, maar arriveerden na een langdurig verblijf in Holland, Zeeland, Duitsland en soms zelfs Londen, zoals de schilder Adam Willaert. Hierdoor vond de Zuid-Nederlandse migratie naar Utrecht betrekkelijk gespreid in de tijd plaats. Ook qua herkomst zijn er verschillen. In Leiden waren bijvoorbeeld migranten uit het graafschap Vlaanderen in de meerderheid, terwijl zij in Utrecht ondervertegenwoordigd waren. Hier kwamen naar verhouding juist veel Brabanders (met name Antwerpenaren), Limburgers en Luikenaren. In Amersfoort, waar zich overigens weinig Zuid-Nederlanders lijken te hebben gevestigd, is de relatieve afwezigheid van Antwerpenaren weer opvallend.

Op religieus vlak was de betekenis van de Zuid-Nederlandse immigratie groot. Speciaal 'voir de Doirnickers ende andere verdevene van Walslant alhier residerende' werd in 1583 de Janskerk opengesteld om 'somwilen een sermoen in franchois te houden'. Daarmee werd de basis gelegd voor de stichting van een aparte Waals-hervormde gemeente in de stad. De Zuid-Nederlanders droegen ook bij aan de ontwikkeling van de doopsgezinde gemeente. Omdat deze migranten vrijwel uitsluitend protestants waren, werden de verhoudingen tussen katholieken en protestanten door hun komst ingrijpend beïnvloed. De toch al trage protestantisering van de provincie zou zonder de Zuid-Nederlanders wel een buitengewoon moeizaam proces zijn geworden. Het is zelfs de vraag of zonder hun komst de meerderheid van de Stichtse bevolking niet gewoon katholiek zou zijn gebleven.

Op economisch gebied hadden deze migranten ook betekenis. Zo lijkt het erop dat de Zuid-Nederlanders een belangrijke innoverende rol hebben gespeeld in de Utrechtse textielindustrie en vooral verantwoordelijk zijn geweest voor de ontwikkeling van de plaatselijke zijdenijverheid. Hiervoor mochten ze het voormalige Predikherenklooster gebruiken. Het Predikherenkerkhof heette een tijdlang de Waalse straat. Metaalbewerkers uit Luik en omgeving droegen bij aan de groei en bloei van de metaalnijverheid en de wapenindustrie in het 17de-eeuwse Utrecht. Tenslotte waren het op het artistieke vlak onder meer schilders als Ambrosius Bosschaert en Roelandt Saverij die hun invloed op de Utrechtse schilderkunst deden gelden.

Literatuur

J. Briels, *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografisch- en cultuurhistorische studie* (Sint-Niklaas 1985)

P.E.H. Bodel Bienfait, 'L'Eglise Wallonne d'Utrecht (1583-1757)', in: *Bulletin de la commission pour l'histoire des églises Wallonnes*, 3 (1888) 1-24 en 241-292

P.Q. Brondgeest, 'L'Eglise Française d'Amersfoort', in: *Bulletin de la Commission de l'Histoire de L'Eglise Wallonne*, 1909

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief: archieven van de Nederduits-gereformeerde en de Waalse gemeenten in Utrecht.

3.6 Militairen

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog fungeerden de steden van Midden-Nederland vrijwel voortdurend als garnizoensplaats. Vooral in de winter woonden er veel militairen, die in het voorjaar weer op campagne gingen. De soldaten kwamen uit andere gewesten in de Republiek, Duitsland en landen die bondgenoten waren in de strijd tegen de Spanjaarden. Zo waren er in Utrecht vanaf 1585 enige honderden Engelse en Schotse soldaten. Na 1620 verbleven hier ook flinke aantallen Franse soldaten. Zij veroorzaakten soms problemen, omdat ze openlijk katholieke erediensten hielden. In de winter van 1635-1636 terroriseerden deze bondgenoten de bevolking van Wijk bij Duurstede toen de betaling van hun soldij uitbleef. Doorgaans waren de stadsbesturen echter zeer te spreken over de garnizoenen, omdat de verteringen van de soldaten voor inkomsten voor de lokale bevolking zorgden. Vooral in vreedstijd wedijverde men met elkaar om een garnizoen in de stad gelegerd te krijgen. In de 17de en 18de eeuw werden meestal complete legertjes met hun commandant ingehuurd. Vooral de stad Utrecht heeft de nodige daarvan geherbergd, zoals dat van de hertog van Saksen-Gotha in het midden van de 18de eeuw.

Uit de frequente huwelijken met plaatselijke dochters blijkt dat er door de soldaten intieme contacten met de Utrechtse bevolking werden aangeknoopt. Een groot aantal militairen uit alle windstreken vestigde zich hier na zo'n huwelijk. Behalve in de huwelijksregisters treffen we hen dan bijvoorbeeld ook aan in een stedelijk burgerboek, waar ze soms met vermelding van hun nieuwe beroep werden ingeschreven. Huwelijksbeloften werden echter niet altijd nagekomen, zodat na het vertrek van een garnizoen het aantal ongehuwde moeders flink kon toenemen. Dat vormde een probleem voor de stadsbestuurders, omdat de verlaten vrouwen grotendeels afhankelijk waren van de armenzorg. Soms werden ze gedwongen de stad te verlaten en hun man te volgen.

In de loop van de 18de en 19de eeuw waren er steeds meer Zwitserse beroepsmilitairen. Ze woonden in de 19de eeuw bij elkaar

rondom de Utrechtse Nicolaaskazerne (bij de Klaaskerk). De migratie van de Zwitsers werd bepaald door de verplaatsing van legeronderdelen. Tussen eind september en begin oktober 1852 vestigden zich bijvoorbeeld 90 vrouwen en 53 mannen vanuit Den Bosch in Utrecht. De volwassen mannen, merendeels Zwitsers, waren in dienst van het leger. Zij kwamen vergezeld van hun vrouwen en kinderen, geboren in Brabant en België. Met de militairen kwam ook een aantal alleenstaande vrouwen mee, zoals de naaister Berdina Robben uit Antwerpen en haar twee jaar oude, buitenechtelijke dochter Barbara, of de borduurster Vergenie Perdrion uit het Franse Arras. De verplaatsing van een legeronderdeel in 1852 leidde dus niet alleen tot een plotselinge toename van het aantal Zwitsers, maar ook van migranten van Belgische en Franse origine. Zo kwam er ook een legertje marktentsters, kramers, tappers en kooplieden naar het in 1804 door de Franse generaal Marmont gestichte militaire kamp op de heide bij Zeist, dat een tijdje later Austerlitz werd genoemd.

Militairen zijn niet altijd eenvoudig te traceren in de 19de-eeuwse bevolkingsregistratie. Bij de invoering van de bevolkingsregisters waren geen bepalingen omtrent militairen gemaakt. Zij werden met hun echtgenoten en kinderen ingeschreven op het adres van de kazerne; in de stad Utrecht in de Willemskazerne (H 737-40) of de Nicolaaskazerne (B 235). Het Koninklijk Besluit van 1 februari 1862 verordonneerde, dat voor militairen en hun gezinnen afzonderlijke registers dienden te worden aangelegd. Hiermee verdwenen de militairen, waaronder nogal wat vreemdelingen, uit de bevolkingsregisters. Het register van militairen is in de stad Utrecht niet bewaard gebleven, maar bijvoorbeeld wel in Amersfoort (1882-1909).

Literatuur

- J.P.C.M. van Hoof, 'Enkele richtlijnen voor het verrichten van genealogisch onderzoek naar militairen behoord hebbende tot de Nederlandse troepen te land', *Gens Nostra*, 39 (1984) 249-263
- H. Ringoir, *Vredesgarnizoenen van 1715 tot 1795 en 1815 tot 1940* ('s-Gravenhage 1980). Overzicht van de legering van de verschillende regimenten in de verschillende garnizoenssteden. Zo kunnen de verblijfplaatsen van de in de stamboeken genoemde militairen worden opgespoord.
- H.L. Zwisser, *'De militia van den staat'. Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1991)

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief: collectie H.J. Wolters. Huwelijksinschrijvingen van militairen uit de trouwboeken betreffende de provincie Utrecht. Chronologisch per huwelijksregister, met registers op compagnies- en regimentscommandanten, bruidegoms en bruiden.

ARA: militaire stamboeken.

3.7 Trek- en gastarbeiders

Vanaf circa 1500 waren er op het platteland in de kustgewesten tijdens het voorjaar en zomer arbeidstekorten. Onderhoudswerkzaamheden aan dijken en (water)wegen, de turfwinning en agrarische activiteiten als maaien, hooien en oogsten vroegen om meer arbeidskracht dan plaatselijk aanwezig was en leidden tot seizoensgebonden migratie. In de 17de eeuw werd dit arbeidstekort steeds nijpender, vooral in het gewest Holland. Later ontstonden ook in delen van het Utrechtse platteland zulke tekorten. Het gevolg was dat het rekruteringsgebied van de seizoenarbeiders zich verder naar het oosten ging uitbreiden, tot in Westfalen. Jaarlijks arriveerden grote aantallen Oost-Nederlandse en Duitse trekarbeiders bij de boeren en de veenbazen. Ze bleven enkele maanden werken, waarin ze soms na elkaar verschillende werkzaamheden verrichtten als turfgraven, maaien en hooien. Aan het einde van de zomer vertrokken de meesten met hun verdiende geld weer huiswaarts. Sommigen bleven en kregen bijvoorbeeld een jaarcontract bij de eigenaar van een buitenplaats om de tuin bij te houden. Anderen trouwden en bleven hier wonen. Het gevolg was dat er in de loop van de 17de, 18de en 19de eeuw in vrijwel alle dorpen migranten uit Westfalen, Tecklenburg of de Achterhoek woonde. Het aantal in de provincie Utrecht achtergebleven trekarbeiders moet vele duizenden hebben bedragen.

Na het midden van de 19de eeuw is deze vorm van seizoensgebonden trekarbeid verdwenen. Er werden echter nog wel arbeiders op tijdelijke basis aangetrokken voor speciale projecten. Dat die arbeiders door de plaatselijke bevolking niet altijd welwillend werden bejegend, bleek in 1894. Er ontstond toen een oproer, omdat Vlaamse werklieden waren aangenomen voor de bouw van de overkapping van het Centraal Station in Utrecht.

Er zijn zowel verschillen als overeenkomsten tussen de trekarbeiders die tot in de 19de eeuw uit het oosten kwamen en de gastarbeiders die in de jaren zestig en zeventig van de 20ste eeuw uit het zuiden kwamen. In beide gevallen was de intentie om slechts tijdelijk te blijven. Ging van de seizoensmigrantten een groot deel daadwerkelijk weer huiswaarts, bij de gastarbei-

De Ulu-moskee aan de Kanaalstraat in Utrecht tijdens een dienst, 1986.

ders is dit beeld veel minder eenduidig. Van de Spanjaarden, een van de eerste groepen gastarbeiders, ging een relatief hoog percentage terug, van de Marokkanen en Turken niet.

Het aantal migranten uit de voormalige koloniën Indonesië en Suriname is in Midden-Nederland naar verhouding beperkt. Onder de mediterrane zijn de Marokkanen en de Grieken in Utrecht opvallend oververtegenwoordigd. Voor Marokkanen was Utrecht in de jaren zestig de 'poort naar Nederland'.

Ook de rol van de overheid verschilde. In tegenstelling tot vroeger eeuwen heeft de staat in de 20ste eeuw een belangrijke rol gespeeld bij zowel de rekrutering, de werkomstandigheden als bij de huisvesting van de migranten. De uitgebreide regelgeving en het toezicht daarop betekent dat overheidsinstellingen over een schat aan informatie beschikken. Delen daarvan zijn gepubliceerd in statistieken en onderzoeksrapporten. Bovendien hebben de voormalige gastarbeiders in de loop van de jaren eigen organisaties opgericht. De hoeveelheid materiaal en de verspreide bewaring zijn voor de onderzoeker zowel een probleem als een uitdaging.

Literatuur

Aan zet. *Gezamenlijke kwartaaluitgave van de stichtingen buitenlandse werknemers Midden-Nederland en Gooi en Eemland*

Boskopoe. *Informatiebulletin van de Stichting Welzijnsbehartiging Surinamers Utrecht (1978-1985), voortgezet als Boskopu. Contact- en informatieblad voor Surinamers in de regio Utrecht (1986-heden)*

A. Eyink e.a., red., *Werken over de grens. 350 jaar geld verdienen in het buitenland (Assen 1993)*

J. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief 1600-1900 (Gouda 1984)*

W.J.R. Tinnemans, *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland 1945-1994 (Utrecht 1994)*

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief: archief gemeentebestuur Utrecht 1813-1967 (stukken betreffende de komst van buitenlandse werknemers, 1963-1967).

3.8 Hugenoten in de 17de en 18de eeuw

De Franse Hugenoten kwamen hoofdzakelijk na 1685, toen koning Lodewijk XIV het Edict van Nantes introk. Dit edict was in 1598 na een lange reeks bloedige godsdienstoorlogen door koning Hendrik IV uitgevaardigd en garandeerde de protestanten religieuze vrijheden. In de loop van de 17de eeuw was daar al veelvuldig afbreuk aan gedaan, maar na 1680 verslechterde de situatie aanmerkelijk. Een gevolg was dat grote groepen

Hugenoten vertrokken naar protestantse landen als Engeland, Pruisen en de Republiek. Vrijwel overal werden deze geloofsgenoten aanvankelijk hartelijk verwelkomd. Zolang de indruk bestond dat het ging om kooplieden, gespecialiseerde ambachtslieden en (andere) ondernemers, wedijverden de overheden met elkaar om hen door gratis burgerrecht, belastingvrijstelling en andere faciliteiten tot vestiging in hun stad of gewest te bewegen. Toen het aantal arme lieden onder de migranten later voortdurend groeide, nam het enthousiasme af om hen op te nemen. Speciaal voor de ondersteuning van de arme Hugenoten werden er enkele fondsen opgericht. In de provincie Utrecht hebben zich groepen Hugenoten gevestigd in Amersfoort, Montfoort en Utrecht. Hun aantal zal in de periode van 1680 tot 1720 misschien een duizendtal hebben bedragen. Op religieus gebied konden zij zich in de stad Utrecht aansluiten bij de reeds bestaande Waalse kerk, terwijl in de andere plaatsen in deze tijd nieuwe Franstalige gemeenten zijn gesticht. Hun economische betekenis lag in de initiatieven die zij bijvoorbeeld ontplooiden bij de ontwikkeling van een knopenindustrie in Montfoort en de uitbouw van de zijdenijverheid in Utrecht. Daarnaast hebben zij vermoedelijk een bijdrage geleverd aan de verdere popularisering van de Franse taal en cultuur in de hogere maatschappelijke kringen. Veel blijft echter nog onduidelijk. Zo is zeker nog onderzoek gewenst naar de positie die de tweede generatie, de kinderen van de vluchtelingen, in de samenleving innam.

Literatuur

J.A.H. Bots, G.H.M. Posthumus Meyjes en F. Wierenga, *Vlucht naar de vrijheid. De Hugenoten en de Nederlanden (Amsterdam/Dieren 1985)*

J.A.H. Bots en G.H.M. Posthumus Meyjes, red., *La révocation de l'édit de Nantes et les Provinces Unies 1685. Colloque international du tricentenaire (Amsterdam/Maarssen 1986)*

J. van der Spek, 'Leven als God in Utrecht. Een onderzoek naar de ontvangst en integratie van de hugenoten in Utrecht'. Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht, 1998

J. van der Spek, 'Réfugiés pour la religion. De Hugenoten te Utrecht', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1999, 35-73

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief: archief Staten van Utrecht (resoluties); archief Waalse gemeente Utrecht (kasboek betreffende de steunverlening aan Franse vluchtelingen; notulen van de kerkenraad; registers van doop, huwelijk en lidmaten).

CBG: Collectie DTB-registers van Waalse kerken (ook in België, Duitsland en Frankrijk).

Een groepje zendelingen van de evangelische broedergemeente in Suriname, 1894.

3.9 Herrnhutters

De religieuze gemeenschap van de Herrnhutters verspreidde zich in het begin van de 18de eeuw vanuit het Duitse Herrnhut naar het westen. In Nederland ontstond de eerste gemeenschap in IJsselstein in 1738. In 1746 werd die verplaatst naar Zeist, waar de leden zich vooral met kleine nijverheid (metaal, textiel) bezighielden. Later ontstonden er gemeenschappen in Engeland, Noord-Amerika, Suriname en Zuid-Afrika. De verschillende groepen stonden in nauw contact met elkaar en de leden reisden veelvuldig tussen de gemeenschappen op en neer. De school en de gemeenschap van de Herrnhutters in Zeist bood onderdak aan Moraviërs, Duitsers, Scandinaviërs, Zwitsers,

Nederlanders, Engelsen en 'Amerikanen'. Daar kwamen later Eskimo's, Indianen, Creolen, Afrikanen en Tibetanen bij.

Literatuur

Aart de Groot en Paul Peucker, red., *De Zeister Broedergemeente 1746-1996*.

Bijdragen tot de geschiedenis van de Herrnhutters in Nederland (Zutphen 1996)

P.M. Peucker, *Heerendijk. Herrnhutters in IJsselstein 1736-1770* (Utrecht 1991)

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief: archieven evangelische broedergemeente in Zeist.

3.10 Belgische vluchtelingen in de Eerste

Volgn.	N A M E N of V O O R N A M E N.	Aanmelding in de gemeente.	Jaar en datum van geboorte.	Geboorteplaats.	Natiomal- teit.	Laatste woonplaats in den vreemde.	Beroep.	Datum van in de Geme.	Juist adres in de Gemeente.	Vertrokken		Teruggekomen		Aanmerkingen.
										Datum.	Naar	Datum.	Waar ondergebracht.	
1	Andries, Jan Frans	1	14 April 1883.	H. Mechelen.	Belg.	Mechelen.	Brievenbestel.	10 Oct.	J. Boer, Veearts.	22 Dec.	België.			
2	Andries, geb. de Buijzer, Cle- mentine	2	6 Aug. 1881.	H. Mechelen.	"	"	Strijkster.	"	"	"	"			
3	Andries, Cath. Yvonne Franc.	3	3 Mei 1905.	O. " "	"	"	Zonder.	"	"	"	"			
4	Andries, Rosa Willem Paulina	4	5 Oct. 1910.	O. " "	"	"	"	"	"	"	"			
5	Arnouts, Petrus Gommarius	5	28 Jan. 1860.	W. Antwerpen.	"	Antwerpen.	Kistenmaker.	"	Openb. Lag. School.	27 Oct.	"			
6	Arnouts, Ludovicus	6	16 Mei 1896.	O. " "	"	"	"	"	"	"	"			
7	Arnouts, Petrus Edmondus	7	16 Mei 1875.	W. " "	"	"	Mouleur.	"	"	"	"			
8	Arnouts, Petrus Josephus	8	6 Nov. 1899.	O. " "	"	"	Zonder.	"	"	"	"			
9	Backhovens, Henricus	9	29 Oct. 1881.	H. " "	"	Borgerhout.	Boekbinder.	"	Kruisverbond.	"	"			
10	Backhovens, geb. Wuytsack, Maria Catherina	10	8 Juli 1885.	H. " "	"	"	Naaister.	"	"	"	"			
11	Backhovens, Paula Joanna	11	16 Juli 1914.	O. Borgerhout.	"	"	Zonder.	"	"	"	"			
12	Baeker, Maria Theres. Paulina de	12	4 Dec. 1856.	W. St. Job in 't Goor	"	Broechem.	"	"	"	2 Nov.	"			
13	Baeker, Maria Theresia de	13	8 Maart 1855.	O. Broechem.	"	"	Breister.	"	"	"	"			
14	Baeker, Victor Eduardus de	14	26 April 1883.	H. " "	"	Antwerpen.	Brievenbestel.	"	"	22 Dec.	"			
15	Baeker, geb. van Basien de	15	23 Oct. 1839.	H. Antwerpen.	"	"	Zonder.	"	"	"	"			
16	Baeker, Job Baptiste de	16	13 April 1912.	O. " "	"	"	"	"	"	"	"			
17	Baudenelle, Joannes Josephus	17	28 Nov. 1852.	W. " "	"	"	Schoenm.	"	"	"	"			
18	Baudenelle, geb. Ververst, Anna	18	18 Febr. 1891.	H. Capellen.	"	"	Zonder.	"	"	"	"			

Wereldoorlog

Toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak, vluchtte een grote groep Belgen naar het neutrale Nederland. In oktober 1914 werden er 340.000 Belgische vluchtelingen door de Nederlandse regering ondersteund. Van hen waren er 7400 ondergebracht in de provincie Utrecht. Het gaat hier om burgers; daarnaast waren ook vele Belgische militairen naar Nederland gevlucht. Zij werden in grote kampen geïnterneerd, onder andere in Amersfoort en Soesterberg-Zeist. Comités hielden zich niet alleen bezig met de opvang van de Belgische vluchtelingen, maar ook met hun ontspanning. De centrale overheid moedigde de geconcentreerde opvang van Belgische vluchtelingen aan. Vluchtelingen die niet in kampen verbleven, kregen geen ondersteuning van de overheid. Desondanks werden ook vluchtelingen buiten kampen opgevangen. Over deze opvang is nog relatief weinig bekend. Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog ging het merendeel van de Belgische vluchtelingen terug naar België. Ongetwijfeld zijn er echter van deze vluchtelingen ook enkelen in Nederland achtergebleven. Naar hen is ook nog weinig onderzoek gedaan.

Literatuur

- M. Bossenbroek en J.B.C. Kruishoop, red., *Vluchten voor de groote oorlog. Belgen in Nederland 1914-1918* (Amsterdam 1988)
- E. de Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000)

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief: archief Comité voor Ontspanning der Belgische Geïnterneerden te Utrecht-Zuilen; archief provinciaal bestuur (opgaven van Belgische en Duitse vluchtelingen; stukken betreffende de zorg voor Belgische vluchtelingen; archief Utrechtsch Provinciaal Comité tot Hulp

Een Belgisch vluchtelingetje aan de hand van de Utrechtse pastoor F.H.C. Forstmann, 1914. Geheel boven: een opgave van Belgische vluchtelingen die in 1915 in Wijk bij Duurstede hebben verbleven.

en Ondersteuning van Vluchtelingen in Utrecht).
Gemeente- en streekarchieven/archivariaten: archieven van steuncomit s in Amersfoort, Montfoort en Zeist; bevolkingsregister Belgen in Amersfoort; *De Kampbode. Weekblad voor en door geïnterneerde Belgen in Amersfoort en Zeist.*

3.11 Joodse vluchtelingen

In de 17de eeuw vluchtten asjkenazische of Hoog-Duitse joden weg uit Midden- en Oost-Europa uit vrees voor pogroms en repressie. De stad Utrecht had de vestiging van joden tot 1788 verboden. In andere steden in de provincie Utrecht ontstonden wel joodse gemeenschappen. Sefardische of Portugese joden uit Amsterdam hadden zich al eerder in Maarssen en Maarssenveen gevestigd en daar kwamen nu Hoog-Duitse joden bij.

Aan het einde van de 19de eeuw kwamen opnieuw joodse vluchtelingen uit het oosten. Nadat Hitler in 1933 aan de macht was gekomen, kwam een stroom joodse vluchtelingen uit Duitsland op gang, in de voetsporen van de enkelen die de bui hadden zien hangen en al eerder waren vertrokken. Velen van hen trokken verder naar Amsterdam of de Verenigde Staten. Het is niet mogelijk vast te stellen hoeveel joden er precies in het interbellum kwamen. De joodse migranten werden vooral opgevangen door de joodse gemeenten zelf.

In september 1940 kregen de in de kustgebieden wonende joden met een vreemde nationaliteit bevel om naar het binnenland te verhuizen. Ongeveer 400 joden werden in één keer naar Utrecht overgebracht; 70 van deze verdreven joden gingen naar Amersfoort. In de stad Utrecht ontstond de op een na grootste concentratie van joodse vluchtelingen uit Duitsland. De joodse bevolking van Zeist groeide van enkele tientallen tot bijna 300 in 1941. In de Tweede Wereldoorlog trof hen, samen met de Nederlandse joden uit de provincie, het trieste lot van vervolging en deportatie.

Literatuur

- S. van Adelberg, *De Joden van Amersfoort: rondom de geschiedenis van een oude sjoel* (Amersfoort 1977)
- C. van Dam, *Jodenvervolging in de stad Utrecht. De Joodse gemeenschap in de stad Utrecht 1930-1950* (Utrecht 1985)
- G. Jansen, 'De verhouding tussen joden en niet-joden in de stad Utrecht in de periode 1789-1824'. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, 1986
- G. van Klaveren Pz., 'Smoel (Ezechiël Nathans Italianer)', in: *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1956, 71-77
- Jozeph Michman, Hartog Beem en Dan Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede/Antwerpen 1992). Hierin per plaats een literatuuroverzicht.
- Nederlandsch Israëlietische Gemeente Utrecht 200 jaar* (Utrecht 1989)
- R.P.M. Rhoen, *Zij zochten Adullam in Zeist. Overzicht van de joodse inwoners van de gemeente Zeist, 1940-1945*. Verschijnt in 2001.

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief: archieven van de Nederlandsch Israëlietische gemeenten in Maarssen en Utrecht; Stadsarchief III, inv.nr. 21 (register van de joden die het recht van inwoning hebben gekregen).
Gemeente- en streekarchieven/archivariaten: archief Nederlandsch Israëlietische gemeente in Amersfoort.

3.12 Hongaren

Hongaarse migranten kwamen in twee periodes naar Nederland. Een eerste groep werd gevormd door kinderen die na de Eerste Wereldoorlog naar Nederland werd gehaald om hier aan te sterken. Behalve Hongaarse, kwamen er ook Duitse en Oostenrijkse kinderen. Naar deze groep is uitgebreid onderzoek gedaan door Van Rijn. De groep is relatief onopvallend, omdat het merendeels meisjes betrof. Voor zover ze in Nederland bleven en trouwden, kregen zij de Nederlandse nationaliteit en verdwenen daarmee uit de vreemdelingenregistratie. Na de Russische inval in Hongarije volgde in 1956 een tweede groep Hongaarse migranten. Als vluchtelingen konden zij rekenen op uitgebreide overheidsbemoediging. In de kranten werd ook nogal wat aandacht aan deze groep besteed.

Literatuur

- R.P.M. Rhoen, 'Hulp uit Zeist voor vluchtelingen van de Hongaarse opstand in 1956', *Tijdschrift Oud-Utrecht*, 69 (1996) 131-137
- A. van Rijn, 'Treinen tussen twee werelden; Hongaarse kinderen en hun pleeggezinnen, 1920-1928.', in: G. van der Harst en L. Lucassen, red., *Nieuw in Leiden, plaats en betekenis van vreemdelingen in een Hollandse stad 1918-1955* (Leiden 1998) 77-92

Vindplaatsen

Gemeente- en streekarchieven/archivariaten: lijst van opgenomen Hongaarse kinderen in IJsselstein (1921-1923); archief Comité Vluchtelingenhulp Hongarije in Woerden, 1956-1958; archief gemeentebestuur Zeist (steunverlening aan Hongaarse vluchtelingen).

Aankomst van een groep Hongaarse vluchtelingen in Utrecht in 1956. De vluchtelingen werden in eerste instantie in de Julianahal ondergebracht.

I N S T R U C T I E .

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

Instructie voor den Mission. Dienaar der Gereformeerde Kerk van Utrecht
te Poerworedjo: Ds. A. Keuchenius.

- Art. 1. Door den grooten afstand van het U aangewezen Zendingsterrein van de Kerk van Utrecht wordt het contact-houden en het overleggen tusschen U en Uw Kerkeraad zeer bemoeilijkt en is het voor dien Kerkeraad zeer bezwaarlijk om voldoende toezicht op den arbeid te houden.
Hierdoor is Uw arbeid een taak van groot vertrouwen. Gij zult daarom in al Uw arbeid steeds in het oog houden, dat de Zendingarbeid op ons terrein een kerkelijke Zending is, casu quo de arbeid van Utrecht's Kerk, die U zond en bij wier Kerkeraad in laatster instantie de leiding van dezen arbeid berast. Gij zult er voor waken dat dit beginsel en karakter van kerkelijke zending bewaard blijve.
Niet alleen verlangt dus de Kerkeraad dat gij hem door maandberichten op de hoogte houdt van de stand van zaken, maar ook, dat gij met hem zooveel mogelijk overleg pleegt en dat gij in dingen waarin gij terstond moet handelen, rekening houdt met bestaande regelingen, met de wenschen van Utrecht's Kerk en met de beginselen en belangen onzer kerkelijke zending in het algemeen.
- Art. 2. Als terrein voor Uw werkzaamheid zijn U aangewezen de afdeeling Poerworedjo van de Residentie Bagelen en het Pakoealamsche deel van het vorstendom Djokjakarta.
- Art. 3. Uw woonplaats zal zijn in de afdeelingshoofdplaats Poerworedjo, waar gij in de wijk Plaasan een huis met bijgebouwen en erf ter Uwer beschikking vindt.
- Art. 4. Gij zult op het onder art. 2 omschreven zendingsterrein arbeiden met behulp van de helpers bij den dienst des Woords, gewoonlijk goeroe indjil genoemd, en de onderwijzers en colporteurs, die wij er reeds in dienst hebben.
Hun getal tracht gij naar behoefte te vermeerderen en gij betreft ze, wat de goeroe's Indjil en de onderwijzers betreft, zooveel

Instructie voor dominee A. Keuchenius in Poerworedjo op Java, uitgezonden door de gereformeerde kerk te Utrecht, begin 20ste eeuw.

4 Emigratie van groepen

...Hoewel tot de Javanen gezonden, zult gij gretig elke gelegenheid aangrijpen om ook Chinezen te bearbeiten...

Omdat Utrecht een klein gewest was, betekende migratie al snel het overschrijden van de gewestelijke grenzen. Vóór 1800 bevond iemand zich dan voor zijn gevoel al een beetje in het 'buitenland', waar mensen je soms wat scheef aankeken, waar andere regels en gebruiken golden, en waar, naarmate de afstand groter was, andere dialecten of talen werden gesproken.

Over emigratie van Utrechters tot de 17de eeuw is weinig bekend, hoewel duidelijk is dat studenten, ambachtslieden, kunstenaars en geestelijken uit het Sticht vrijwel overal in Europa te vinden waren. Jonge Utrechters vertrokken naar steden als Keulen, Leuven, Orléans en Padua om er aan de universiteiten te studeren. Lange tijd gingen Utrechtse schilders op studiereis naar Italië. Van een aantal is bekend dat ze daar zijn gebleven. Utrechtse schilders en andere kunstenaars, zoals Antonius Mor van Dashorst en Gerard van Honthorst, verbleven aan de hoven van buitenlandse vorsten als Philips II van Spanje en Christiaan IV van Denemarken. Leden van de befaamde edelsmedenfamilie Van Vianen werkten in de 17de eeuw in Praag aan het hof van keizer Rudolph II en in Londen voor de hoge adel. Utrechtse geestelijken trokken door alle 's heren landen en bereikten soms hoge posities: Adriaan van Utrecht werd in 1522 zelfs tot paus gekozen.

Deze emigratie naar landen binnen Europa is tot op de dag van vandaag blijven bestaan en, hoewel vaak weinig opvallend, numeriek altijd belangrijk geweest. In de loop van de 16de en 17de eeuw zijn de overzeese gebieden als nieuwe bestemmingen in het blikveld gekomen. Noord-Amerika was daarvan lange tijd het belangrijkste. Vooral in het tweede kwart van de 17de eeuw en vanaf de jaren veertig van de 19de eeuw zijn Utrechters daar groepsgewijs heen getrokken. Daarnaast vond emigratie plaats naar Midden- en Zuid-Amerika en via de Verenigde Oost-Indische Compagnie naar delen van Azië en langs de west- en

zuidkust van Afrika. Een bijzondere groep onder deze emigranten vormden de zendelingen en missionarissen.

Na de Tweede Wereldoorlog zijn tienduizenden landverhuizers naar Australië en Nieuw-Zeeland vertrokken. Angst voor overbevolking, een mogelijk derde wereldoorlog en sombere economische vooruitzichten brachten hen ertoe, mede aangezet door de overheid en andere maatschappelijke organisaties, hun blik naar elders te richten. Na 1960 is deze emigratie sterk afgenomen. Betrekkelijk recent zijn verschillende boeren, ook uit de provincie Utrecht, naar Denemarken en Oost-Europa getrokken, omdat ze daar betere perspectieven voor het agrarische bedrijf zagen.

Hoewel Utrechters van iedere emigratiestroom deel hebben uitgemaakt, is de emigratie hiervandaan in vergelijking met andere landsdelen doorgaans relatief bescheiden geweest. In dit hoofdstuk worden enkele van de meest markante vormen van emigratie besproken. Onderzoek naar emigratie vóór het midden van de 19de eeuw is buitengewoon lastig, omdat personen meestal vertrokken zonder dat dit ergens geregistreerd werd. U kunt hen eigenlijk alleen maar vinden in de kerkelijke lidmatenregisters of in registers van door de overheid afgegeven akten van indemniteit (bewijs dat de vorige woonplaats zich garant stelde in het geval dat de migrant een beroep deed op de armenzorg). Soms kan ook op basis van een huwelijksregister vastgesteld worden dat een persoon inmiddels in een andere stad of dorp woonde. De vuistregel is dat emigranten in deze periode voornamelijk opgespoord kunnen worden door te zoeken in de kerkelijke of overheidsarchieven van de plaats van bestemming.

Literatuur

- L. Beelen-Driehuizen en J.H. Kompagnie, *Landverhuizers. Aanwijzigingen voor het doen van onderzoek naar Nederlandse emigranten en transmigranten 2e kwart 19e eeuw-1940* (Den Haag 1996)
- J.W.P. Elferink, *Toen wij uit Nederland vertrokken* (Bedum 1994)
- J.A.A. Hartland, *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie tot de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1959)
- Henk van Hees en Bep de Boer, 'Eemnesser emigranten', *Historische Kring Eemnes*, 16 (1994) 168-229
- B.P. Hofstede, *Thwarted exodus. Post-war overseas migration from the Netherlands* (Den Haag 1964)

4.1 Vertrek om religieuze redenen

Godsdienstige meningsverschillen hebben altijd tot conflicten geleid. Soms was het vertrek van de onderliggende partij daarvan het resultaat. Een vroeg voorbeeld is Hinne Rode. Hij was rector van de Latijnse School in Utrecht, maar nam rond 1525 om geloofsredenen de benen naar het Oost-Friese Norden waar hij predikant werd. In 1577 sloot het gewest Utrecht zich aan bij de Opstand. Die stap werd in 1580 gevolgd door een verbod op de openbare uitoefening van de katholieke godsdienst. Om deze reden verliet een aantal katholieken de provincie en trok naar de Zuidelijke Nederlanden. Nader onderzoek moet uitwijzen hoeveel personen dit zijn geweest, waar zij zich vestigden en hoe het hen verder is vergaan.

Na tientallen jaren van moeizame protestantisering kwamen de tegenstellingen tussen de orthodoxe en de vrijzinnige hervormden tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) tot uitbarsting. Het conflict werd beslecht op de Synode van Dordrecht (1618-1619), waar de vrijzinnige richting het onderspit dolf. Het gevolg was dat de predikanten die deze laatste, remonstrantse, richting aanhingen zich publiekelijk moesten conformeren aan de nieuwe officiële lijn van de kerk. Zo niet, dan werden ze verbannen. Dit laatste gebeurde met een twintigtal predikanten in de provincie Utrecht.

Later in de 17de en in de 18de eeuw waren er voortdurend kleine religieuze groepen (doopsgezinden, labadisten, quakers) die hun geluk in het buitenland, met name Amerika, gingen zoeken. Ook trokken Utrechtse katholieken soms naar buitenlandse kloosters.

In de jaren sinds 1834 had zich een groep gelovigen losgemaakt uit de Nederlandse Hervormde Kerk. Dit werd deze Afgescheidenen niet in dank afgenomen. Ze gingen gebukt onder vervolging door de overheid, discriminatie, gedwongen inkwartiering en sociale mijding. Mede ten gevolge van voedselschaarste en cholera besloten velen van hen naar de Verenigde Staten te vertrekken. Vaak deden ze dit in groepsverband onder leiding van een predikant of een andere leidsman. In Utrechtse was dat bijvoorbeeld dominee H.P. Scholte. In totaal vertrok bijna 10% van de Afgescheidenen uit de provincie Utrecht in de jaren 1846-1847.

Literatuur

- B.J. Kaplan, *Calvinists and libertines. Confession and community in Utrecht 1578-1620* (Oxford 1995)
- D. Ormrod, *The Dutch in London: the influence of an immigrant community 1550-1800* (Londen 1973)
- R. van Roosbroeck, *Emigranten: Nederlandse vluchtelingen in Duitsland 1550-1600* (Leuven 1968)

- H. Schilling, *Niederländische Exulanten im 16. Jahrhundert* (Gütersloh 1972)
- P.R.D. Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika 1846-1847* (Leiden 1977)

Vindplaatsen

- Het Utrechts Archief en gemeente- en streekarchieven/archivariaten: archieven van hervormde en gereformeerde gemeenten.
- Scholte House in Pella (Iowa): archief H.P. Scholte (betreffende zijn Nederlandse zowel als zijn Amerikaanse jaren).

4.2 Naar Holland

De bloei van de overzeese handel en de visserij leidden vanaf het einde van de 16de eeuw tot een ongekeerde economische groei in de kustgewesten, met name Holland. De werkgelegenheid nam toe, er was een tekort aan arbeidskrachten en de lonen stegen. Deze omstandigheden oefenden een grote aantrekkingskracht uit op bewoners van de landgewesten, waar de ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden (sterk) achterbleef. Omvangrijke migratie naar vooral de Hollandse steden was het gevolg. Veel Utrechters gingen naar Amsterdam. Ze oefenden daar beroepen uit als timmerman, schoenmaker en metaalbewerker, maar ook als matroos en soldaat. Naar Leiden, de tweede stad van Holland in de 17de eeuw en de Europese textielhoofdstad, trokken veel wevers en andere textielbewerkeren. Terwijl de migratie naar Leiden na 1680 terugliep, bereikte de trek naar Amsterdam toen een hoogtepunt. Een tweede piek in de trek naar die laatste stad vond plaats in de tweede helft van de 18de eeuw. Inmiddels was toen ook Rotterdam voor Utrechters een belangrijke vestigingsplaats geworden.

Literatuur

- S. Hart, *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia 1600-1800* (Dordrecht 1976)

Vindplaatsen

- GA Amsterdam: collectie Simon Hart (migratiegegevens).

4.3 Naar Duitsland

Migratie naar de omliggende landen heeft altijd plaatsgevonden. Utrechtse kooplieden handelden in de Middeleeuwen op Engeland en op Keulen, en ongetwijfeld zal een aantal van hen daar zijn achtergebleven. Van omvangrijke migratie naar Duitsland lijkt pas in de loop van de 19de eeuw sprake te zijn geweest. Nadat eeuwenlang Duitsers in Nederland waren

komen werken, keerde de migratiestroom zich aan het einde van de 19de eeuw gedeeltelijk om. De expanderende industrie in Duitsland trok arbeiders uit Nederland. Gedeeltelijk was deze migratie seizoensgebonden. De steenbakkerijen, die het bouw-materiaal voor de snel in aantal toenemende fabrieken moesten leveren, trokken in de zomermaanden arbeiders uit Nederland aan. Met duizenden tegelijk trokken ze over de grens om tijdelijk werk te zoeken. In 1913 woonden er in het Ruhrgebied 94.000 Nederlanders, circa tweederde van alle Nederlanders in Duitsland. De grootste concentratie werd gevonden in de snel groeiende industriestad Duisburg: 29.000. Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog daalde het aantal Nederlanders in Duitsland en bedroeg in de jaren twintig en dertig gemiddeld 80 à 90.000.

Literatuur

James Jackson, *Migration and urbanization in the Ruhr valley 1820-1914* (New York 1997)

Vindplaatsen

Stadtarchiv Duisburg: *Holländerverzeichnis*; bevolkingsregister.

Hauptstaatsarchiv Düsseldorf: *Einwanderungsgesuche für den Regierungsbezirk*

Düsseldorf, Kreis Duisburg: *Einbürgerungsakten für den Kreis Duisburg*;

Auswanderung nach Holland; *Nachweisung der Naturalisation von Niederländern*;

Aufnahmen und Einbürgerungen Duisburg; *Nichteingebürgerte Niederländer*;

Gewerbeabteilung der Regierung: *Tarifverträge in Ziegeleien*; *Ausnahmen der*

Arbeitszeit in Ziegeleien; *Beschäftigung von jugendlichen Arbeitern und*

Arbeiterinnen in Ziegeleien; *Arbeiteraanwervingen Ziegeleiarbeiders*;

Wohnungspolizei, *speciell Ziegeleiarbeiderwoningen*; *Ziegel-, Koks- und Kalkofen*.

4.4 Naar de koloniën

Migratie uit de koloniën kan moeilijk los gezien worden van de migratie naar de koloniën. Net als bij andere hier besproken groepen geldt ook hier dat veel mensen zowel immigrant als emigrant waren.

Met het openleggen van de overzeese handelsroute 'op de oost' nam de interesse voor Zuidoost-Azië sterk toe. De oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in 1602 versterkte dit proces, vooral toen in de eerste helft van de 17de eeuw begonnen werd met de opbouw van een handelsrijk in dat gebied. De machtsopbouw en het bestuur van de Aziatische bezittingen vergden de inzet van grote aantallen soldaten, zeelieden en bestuurders uit heel noordwest Europa. Om de bezittingen te consolideren moesten koloniën worden gesticht en bevolkt. Tot de markante eerste reizigers naar Azië behoorden de Amersfoorters Steven van der Hagen en Pieter Both. Laatstgenoemde werd

Lijst van uitrusting

van Leendert Stuurroot naar
 N.B. is den 6ten Julij in zee geloopen

Op't inden met de jaer Schepen in de maand
 1737, Voor de samen Amsterdamm op't Schip
 Landskroon van Stengen a: 5 Guld. 1/2 mantel

1 Oen blauw linnen Wamb broeken Hemden	5	14	
1 Oen blauw dobb. Hemden	9	12	
1 Oen blauw dobb. Hemden	5	8	
4 Oen linnen Linnen broeken en Wamb bijel	9	12	
4 1/2 Oen linnen	7	4	
2 1/2 Oen blauw 2 1/2 bedden 2 1/2 Oen kanten	9	14	
2 Oen linnen	5		
5 Oen blauw dobb. Oeschel			
33 Oen tabak a: 6 1/2 1/2	9	18	
1/2 Oen groot pijpen		11	
1/2 Oen Antken seneva	5		
1 Oen Hangmat	5		
1 Oen Oult schoen twee hoeren	9	15	
1 Oen Oult 2 Oen guld. aalden bijel. omrijgen	1	2	
1 Oen 1/2 Oen vanden 1/2 Oen Rannev. Kammer		12	
2 Oen Oentle Kaden	5		
1 Oen Oentle Rook v. veel	3		
2 Oen Oentle Rook v. veel		14	
92		10	

De weesjongen Leendert Stuurroot werd in 1737 uit het Utrechtse burgerweeshuis ontslagen en monsterde aan op het schip Landskroon. Aan de hand van de uitrustingslijst van Leendert weten we wat hij allemaal meenam op reis.

daar later gouverneur-generaal. In de loop van de eeuwen zijn honderdduizenden Nederlanders naar Nederlands-Indië vertrokken. Een groot deel van deze Indiëgangers overleefde de reis of het verblijf niet. Een deel vestigde zich permanent in Indië. Ook vóór hun massale vertrek in de periode van de soevereiniteits-overdracht keerden vele Nederlanders terug naar patria. Zeist was een populaire plaats van vestiging. *De Indischman*, de lucht-mail-editie van het *Bataviaasch Nieuwsblad* gaf op 3 juli 1939 een speciaal Zeist-nummer uit. De Zeister VVV liet zelfs een film over Zeist maken, speciaal bedoeld voor vertoning in Indië.

Een onderdeel van het Nederlandse handelsrijk vormden de bevoorradingsposten langs de kusten gelegen aan de scheepvaart-route, met name in Afrika. Het bemannen van deze posten liep in enkele gevallen uit op het stichten van koloniale nederzettingen. Een daarvan was Zuid-Afrika, waarheen de emigratie aarzelend op gang kwam nadat Van Riebeeck in 1652 een verversingsstation aan de Kaap had opgezet. In 1685 besloten de bestuurders van de VOC de kolonisatie ervan door gezinnen en door boeren te gaan aanmoedigen. Juist in deze tijd kwamen grote groepen ontheemde Franse Hugenoten in de Republiek aan. Een deel van hen nam de gok zich in Zuid-Afrika te vestigen. In de 18de eeuw bleef sprake van een gestage maar beperkte groei van de kolonie door migratie uit de Republiek en Duitsland. Toen de Britten de Kaapkolonie in 1795 bezetten, nam de vestiging vanuit Nederland echter sterk af. Pas aan het einde van de 19de eeuw vond een hernieuwde trek naar Zuid-Afrika plaats. Deze migratie kwam vooral in het midden van de jaren dertig van de 20ste eeuw in een stroomversnelling, terwijl na de Tweede Wereldoorlog opnieuw een acceleratie plaatsvond. Tussen 1946 en 1960 gingen 30.000 Nederlanders naar Zuid-Afrika (8% van alle vertrekkenden). Een laatste opleving vond plaats in de periode 1964-1975.

Vanuit de Republiek vond ook migratie naar bezittingen in Zuid-Amerika plaats. In Brazilië bezat de West-Indische Compagnie in de 17de eeuw een tijdlang een kolonie. Er waren ook koloniën in Rio Demerary en Rio Berbice. Deze koloniën waren in de 17de en 18de eeuw op de noordelijke kust van Zuid-Amerika door Nederlanders gesticht. Aan het einde van de 18de eeuw kwamen ze feitelijk en aan het begin van de 19de eeuw ook formeel in Britse handen. De overgang van deze koloniën van Nederlandse in Britse handen was waarschijnlijk aanleiding voor een gedeelte van de nakomelingen van de oorspronkelijk 17de- en 18de-eeuwse migranten om naar Nederland te gaan. In de 19de eeuw vinden we een groep van deze 'repatrianten' in Utrecht. Sommige 19de-eeuwse verplaatsingen betroffen geplande groepsgewijze kolonisatieprojecten. Zo vertrok in 1845 een groep landverhuizers uit Veenendaal, Elst, Rhenen en omgeving

naar een voormalige suikerplantage in Suriname om daar een nieuw bestaan op te bouwen. Het project werd een grote mislukking: 45% van de kolonisten stierf binnen een jaar, onder meer aan tyfus. Slechts een kleine groep veehouders slaagde er uiteindelijk in een bestaan op te bouwen, maar pas nadat ze het oorspronkelijke project hadden opgegeven en zich elders hadden gevestigd. Vestiging in Zuid-Amerika bleef echter op bescheiden schaal plaatsvinden.

Literatuur

- J.A. van Barneveld en A.J. de Jong, *De lotgevallen van Nederlandse boeren als kolonisten in Suriname. Verslag van een merkwaardig experiment aan de Saramacca in Suriname met Nederlandse boeren en arbeiders voornamelijk afkomstig uit de provincies Utrecht, Gelderland en Overijssel* (Rhenen 1995)
- J.R. Bruijn, F.S. Gaastra en I. Schöffner, *Dutch asiatic shipping in the 17th and 18th centuries* (3 dln.; Den Haag 1979-1987)
- H.M. Feinberg, *Africans and Europeans in West Africa. Elminans and Dutchmen in the Gold Coast during the eighteenth century* (Philadelphia 1989)
- C.Ch. Goslinga, *The Dutch in the Caribbean and on the Wild Coast 1580-1680* (Assen 1971)
- C.Ch. Goslinga, *The Dutch in the Caribbean and in the Guiana's 1680-1791* (Assen/Maastricht 1985)
- C.Ch. Goslinga, *The Dutch in the Caribbean and in Surinam, 1792/5-1942* (Assen/Maastricht 1990)
- Indisch onderzoek*. CBG Informatieblad
- J.J.P. de Jong, *De waaier van het fortuin. De Nederlanders in Azië en de Indonesische archipel 1595-1950* (Den Haag 1998)

Vindplaatsen

- Het Utrechts Archief: Stadsarchief II, Momboirkamer, inv.nrs. 1401, 1402, 1415 (beheer van boedels van personen die in den vreemde vertoefden, onder wie ambtenaren van de Verenigde Oost-Indische Compagnie); Stadsarchief II, Ambachtskamer, inv.nr. 1870 (over de weesjongens die naar de Oost vertrokken); archief Gereformeerd Burgerweeshuis (over de weesjongens die naar de Oost vertrokken: stukken betreffende de verpleging der weeskinderen; notulen van regenten).
- CBG: collectie Indische fiches. Alfabetisch register op de rubriek Burgerlijke Stand in de Regeeringsalmanak van Nederlandsch-Indië, 1814-1923. In deze almanak ook naamlijsten van Europese inwoners, uitgezonderd militairen. Tot 1902 gealfabetiseerd per plaats, daarna algemeen.

4.5 Naar de Verenigde Staten, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland en Zuid-Afrika

Na de ontdekking van Amerika door Columbus (1492) nam het aantal reizen naar deze nieuwe wereld snel toe en vestigden

STAAT VAN VERHUIZINGEN naar andere landen, welke in den loop van het jaar 1903 hebben plaats gehad.

HOOPDEN VAN HUISGEZINNEN OF ALLÉÉN WONENDE PERSONEN.											
NAAM EN VOORNAMEN. I.	Geslacht. 2.	Leeftijd. 3.	Nationaliteit. 4.	Godsdienstige gezindte. 5.	BEROEP. 6.	Bijzonderheden omtrent hunne goedheid.		Opgave der verdere leden van het gezin, die met het hoofd vertrekken, met bijzon- derheden. 9.	Vermoe- delijke reden van vertrek. 10.	Land en plaats, waartheen zij zich hebben begeven. 11.	AANMERKINGEN EN BIJZONDERHEDEN. 12.
						Zoo zij in den hoofdelijken omslag of andere directe belasting naar het inkomen waren aan- geslagen, het be- drag van hun ge- schikt of afgeleid inkomen. (Zonder aftrek). 7.	Zoo zij niet in eene der belaste- gen, in kolom 7 betrokken waren aan- geslagen, of zij waren weigertijd, mitgevoerd of be- hoefdig. 8.				
Ginkel van Ginkel	Man	30.	Nederlandsch	Reform.	Veehouder	800,-		—	—	—	—

In 1903 vertrok het gezin van veehouder Jan van Ginkel uit Maarsseveen naar Pella in Iowa. Als vermoedelijke reden van vertrek wordt opgegeven: 'verbetering hunnen toestand'.

zich er de eerste kolonisten. Vanaf 1609 kon de Republiek rechten doen gelden op het gebied rond de Hudsonbaai in het noordoosten van de huidige Verenigde Staten en kwam geleidelijk migratie vanuit de Republiek daarheen op gang. In 1640 was een vijftigtal kolonisten uit de provincie Utrecht aangekomen en had zich nabij Nieuw-Zweden aan de rivier de Delaware gevestigd. Landverhuizers uit onder andere het Kromme-Rijngebied en het Eemland stichtten nederzettingen rond de monding van de Hudson, zoals (Nieuw-) Amersfoort en op Long Island Nieuw-Utrecht (1657). Al eerder is sprake van de nederzetting Breukelen (het huidige Brooklyn in New York). Dat deze nederzetting gesticht zou zijn door kolonisten uit het Utrechtse Breukelen is overigens nog niet aangetoond. Nadat de Engelsen in 1664 de macht in het gebied hadden overgenomen, was de migratie lange tijd beperkt.

In de 19de eeuw, met name in de jaren veertig, nam de emigratie naar de Verenigde Staten explosief toe. Amerika gold als het land van de onbegrensde mogelijkheden. Van de Nederlandse overzeese landverhuizers trok 90% er naartoe. De aardappelziekte van 1846-1847 en de mislukte graanoogst van 1847 leid-

den tot hoge voedselprijzen en een algehele crisis. Veel mensen liepen reeds langer met ontevreden gevoelens rond (vooral over de hoge belastingdruk en het politieke en kerkelijke klimaat) en trokken nu de stoute schoenen aan. Dit gold het sterkst voor de aanhangers van de Afscheidingsbeweging. In 1847 vertrokken volgens officiële cijfers 193 Utrechters naar Noord-Amerika. Het merendeel vestigde zich in de staat Iowa waar ze de nederzetting Pella (genoemd naar een joodse uitwijkplaats uit de bijbel) stichtten, die vooral in de beginjaren een sterk Utrechts karakter moet hebben gehad. De meeste Nederlanders in Amerika kwamen echter terecht in de naburige staat Michigan, waar de vestiging van kolonisten door de lokale overheid sterk bevorderd werd.

De grote landbouwcrisis in het vierde kwart van de 19de eeuw veroorzaakte een hoogtepunt in de emigratie naar de Verenigde Staten: bijna 54.000 Nederlanders trokken naar het land van de onbegrensde mogelijkheden, terwijl een klein deel naar Zuid-Amerika afreisde. Zo'n 5000 van hen vestigden zich in Argentinië. Het is bekend dat onder de landverhuizers veel Friezen waren. Hoe zat dat met de Utrechters?

In de eerste helft van de 20ste eeuw nam de betekenis van de trek naar Amerika sterk af. Daarin speelde een rol dat de vrije vestiging na 1921 werd beperkt door de invoering van een quotasysteem. Uit elk land mocht niet meer dan een bepaald aantal personen zich in de Verenigde Staten vestigen. Dit systeem heeft tot 1965 gegolden, waarbij aan Nederland een relatief klein quotum was toegewezen. Na de Tweede Wereldoorlog heeft Nederland echter incidenteel aanvullende quota toegewezen gekregen, maar pas in de jaren zestig werden de Verenigde Staten weer de belangrijkste bestemming van overzeese landverhuizers uit Nederland.

Van migratie naar Canada was eeuwenlang slechts op bescheiden schaal sprake. Toch hadden zich daar in 1871 bijna 30.000 personen van Nederlandse afkomst gevestigd. Dit aantal zou ruim 40 jaar later toenemen tot meer dan 200.000. Dit was het gevolg van een toenemende trek in de jaren negentig van de 19de eeuw, terwijl de jaren 1908-1915 een hernieuwde opleving lieten zien. Daarna kwam er een einde aan de vrije vestiging in Canada. Voortaan werd het maximum aantal toegelaten immigranten afhankelijk gesteld van de opnamecapaciteit van het land. Een van de gevolgen was dat vanwege de wereldwijde economische crisis in de jaren dertig de immigratie sterk beperkt werd en vrijwel uitsluitend nog agrariërs werden toegelaten. Na de Tweede Wereldoorlog gooide de Canadese regering het over een andere boeg en werd, met inachtneming van een zeker maximum, de immigratie gestimuleerd. Voorafgegaan door 2000 bruiden van Canadese militairen in de jaren 1945-1947 vond een ware uittocht van Nederlanders naar Canada plaats. Tussen 1945 en 1960 ging het om 142.000 personen. Dit was 38% van alle Nederlandse overzeese emigranten in deze periode en ruim tweemaal zoveel als naar de Verenigde Staten. Canada was daarmee de belangrijkste bestemming van Nederlandse landverhuizers. De helft van de migranten ging in de staat Ontario wonen. Na 1960 nam de betekenis van Canada als vestigingsland echter af en werd het gepasseerd door zowel haar zuiderbuur als door Australië.

Australië was na de Tweede Wereldoorlog gedurende een aantal jaren de belangrijkste bestemming van Nederlandse emigranten. Tussen 1946 en 1960 ging 30% van de emigranten daarheen. Het ging om 112.000 personen, onder wie relatief veel katholieken. Dit is opvallend, omdat naar Noord-Amerika, en in mindere mate Zuid-Afrika overwegend protestanten vertrokken. Net als naar de meeste andere bestemmingen liep ook deze migratie na 1960 terug. Naast Australië ontwikkelde Nieuw-Zeeland zich tot een belangrijk vestigingsland van emigranten. Waren er in 1947 nog slechts acht Nederlanders die daarheen

emigreerden, vijf jaar later waren dat er, volgens officiële cijfers, 4575. Daarna liep dit aantal weer iets terug.

Literatuur

- M. Busz, 'De Nederlandse emigratie naar Canada 1945-1965'. Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht, 1999
- A.P. Du Plessis, *De Nederlandse emigratie na Suid-Afrika. Sekere aspekte rakende voorbereiding tot aanpassing* (Amstelveen/Amsterdam 1956)
- J.H. Elich, *Aan de ene kant, aan de andere kant. De emigratie van Nederlanders naar Australië* (Delft 1987)
- P.W. Filby, *Passenger and immigration lists index. A guide to published arrival records of about 500.000 passengers who came to the United States and Canada in the seventeenth, eighteenth and nineteenth centuries* (Detroit 1981-1983). Een alfabetisch register op de emigranten van verschillende nationaliteiten, 17de-20ste eeuw.
- H. Ganzevoort, *A bittersweet land: The Dutch experience in Canada 1890-1980* (Toronto 1988)
- J. Jacobs, *Een zegenrijk gewest. Nieuw-Nederland in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1999)
- G.F. de Jong, *The Dutch in America 1609-1974* (Boston 1975)
- M.S.F. Kemp, 'Krommerijners in de nieuwe wereld: een onderzoek naar de achtergrond en onderlinge verwantschap van vroege kolonisten in Nieuw Nederland (voornamelijk Rensselaerswijck), afkomstig uit het Utrechtse Krommerijngedebied', in: *De Nederlandsche Leeuw*, 109 (1992) 405-433
- M.S.F. Kemp, 'De herkomst van Wolfert Gerritsz., stamvader van de Amerikaanse familie Van Kouwenhoven', in: *Jaarboek van het CBG*, 50 (1996) 161-178
- J.H.M. Kemperink, 'Kiliaen van Rensselaer en zijn kolonie in Amerika', 'De Van Couwenhovens en de stichting van Amersfoort op Long Island', 'Arent van Curler', 'Brant van Slichtenhorst en de stichting van Albany', *Fleहित*, 12 (1976)
- H.S. Lucas, *Netherlanders in America. Dutch immigration to the United States and Canada 1789-1950* (Ann Arbor/Londen 1955)
- H.S. Lucas, *Dutch immigrant memoirs and related writings* (Grand Rapids 1997)
- R.P. Swierenga, 'Exodus Netherlands, Promised land America. Dutch immigration and settlement in the United States', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 97 (1982) 517-547
- R.P. Swieringa, *Dutch immigrants in U.S. ship passenger manifests 1820-1880. An alphabetical listing* (Wilmington, Delaware 1983). Gebaseerd op de passagierslijsten die kapiteins van Amerikaanse schepen vanaf 1820 moesten overleggen. Naast persoonsgegevens worden ook vermeld: bestemming, haven van inschepping en aankomst, gemeente van herkomst, naam schip en accommodatie aan boord.
- R.P. Swieringa, *Dutch Households in U.S. population censuses 1850, 1860, 1870. An alphabetical listing by family heads* (Wilmington, Delaware 1985-1987). Een

alfabetisch register op in Nederland geboren of van Nederlanders afstammende Amerikanen, voorkomende in de volkstellingen.

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief: archief provinciaal bestuur, inv.nrs. 202-258, 5936-6663, 8543-8595 (staten van landverhuizers, 1859-1906, gebaseerd op gegevens verstrekt door de gemeentebesturen).

ARA: archieven emigratieverenigingen; staat van landverhuizers, gebaseerd op de provinciale lijsten. Hierop een alfabetisch register: R.P. Swieringa, *Dutch emigrants to the United States, South Africa, South America and South East Asia 1835-1880* (Wilmington, Delaware 1983). Gegevens: persoonsgegevens van het gezinshoofd en de meereizenden, economische situatie, belastingklasse, reden van vertrek, bestemming, jaar van vertrek en gemeente van herkomst. Ongeveer een derde deel van het aantal landverhuizers heeft zich niet laten registreren.
GA Rotterdam: passagierslijsten Holland-Amerika Lijn, 1900-1962.

4.6 In dienst van het vaderland

Het beeld bestaat dat Nederlanders afkerig waren van het leger en daarom de landverdediging aan huurlingen van elders overlieten. Wellicht dat dit verhaal voor Hollanders of Zeeuwen opgaat, maar niet voor Utrechtse. In de garnizoensplaatsen namen veel plaatselijke jongens dienst in het landleger. Dit gebeurde ook in de Stichtse steden. In 1748 was bijna 20% van de mannen in de Utrechtse stadswijk Handvoetboog (de huidige wijk C) militair. Als soldaat of (onder)officier konden ze in principe overal terecht komen, zowel in het binnenland als daarbuiten. Een voorbeeld is Oloff Stevensz van Cortlandt uit Wijk bij Duurstede. Hij kwam in 1627 als soldaat aan in de kolonie Nieuw-Nederland in het noordoosten van de huidige Verenigde Staten. In de loop van de tijd wist hij zich op te werken tot een succesvol en vermogend handelaar en werd uiteindelijk burgemeester van Nieuw-Amsterdam.

Sommigen kozen op voorhand voor een loopbaan buiten de landsgrenzen door zich aan te melden voor het Indische Leger. In de periode 1815-1940 hebben 180.000 personen vrijwillig dienst genomen in dit leger. Dit zijn niet allemaal Nederlanders. Ook personen uit andere landen waren welkom. Kompagnie heeft een gids samengesteld voor het doen van onderzoek naar deze migranten.

Literatuur

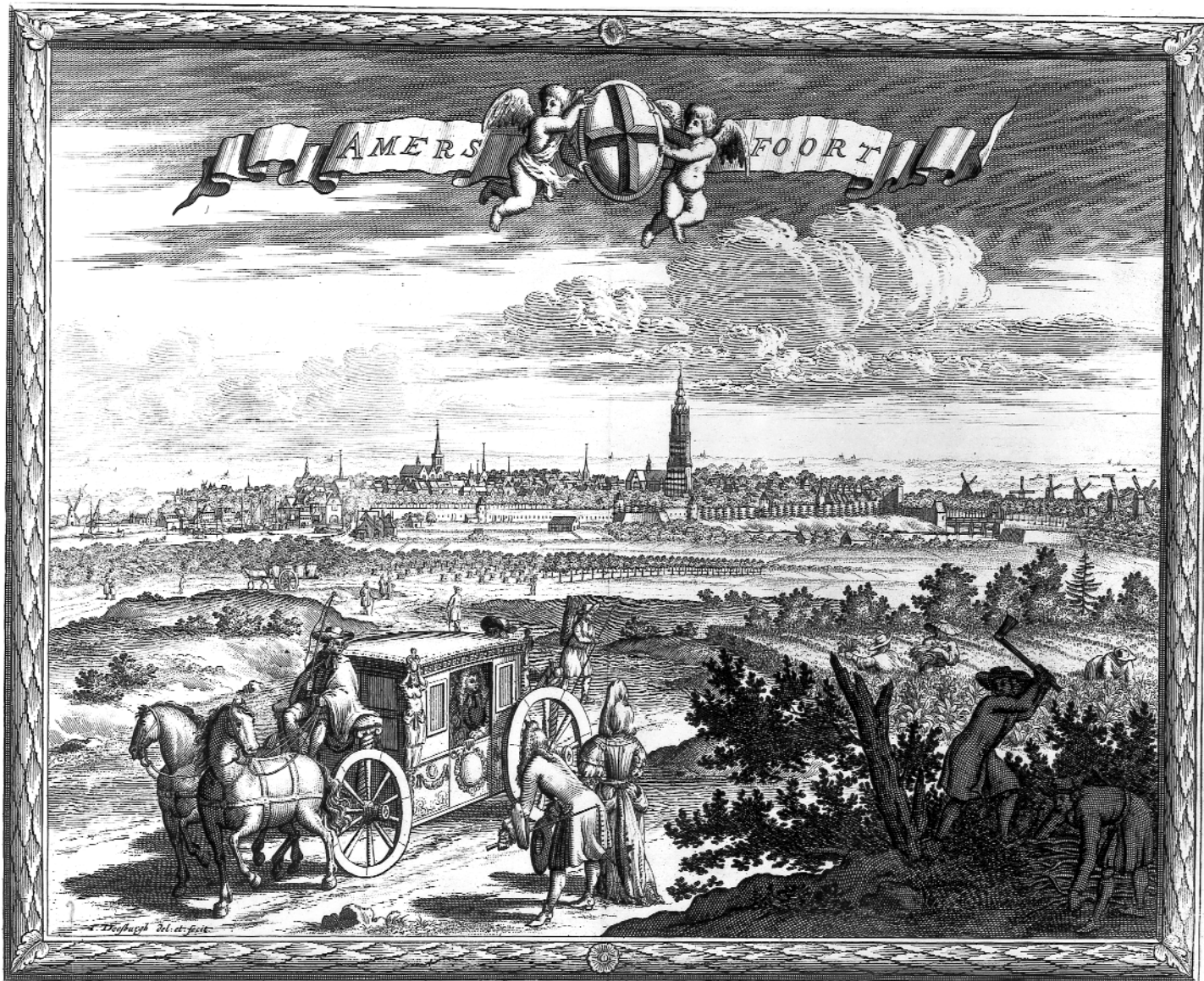
M. Bossenbroek, *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909* (Amsterdam 1992)

J.R. Bruijn en J. Lucassen, red., *Op de schepen der Oost-Indische Compagnie. Vijf artikelen van J. de Hullu, ingeleid, bewerkt en voorzien van een studie over de werkgelegenheid bij de VOC* (Groningen 1980)

J.H. Kompagnie, red., *Soldaten overzee. Aanwijzingen voor het doen van onderzoek naar onderofficieren en minderen bij het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) en bij het leger in West-Indië 1815-1949* (Den Haag 1996). Gegevens over officieren zijn gemakkelijk te achterhalen via de klappers op de stamboeken.

Vindplaatsen

ARA: stamboeken van militairen. Met infobladen.

Reizigers vertrekkend uit Amersfoort. Kopergravure door T. Doesburg, circa 1700.

5 Algemene bronnen voor migratieonderzoek in de 16de, 17de en 18de eeuw

...ende van elck vreemdelingh off buijten gebooren, ende van buijten oock innegecomen...

De bronnen waarin u informatie kunt vinden over migratie en migranten zijn zeer divers. Welke u kunt gebruiken hangt af van de periode waarin u onderzoek doet, de groep migranten die u onderzoekt en het gebied waar u zich op richt. Nadat we in de vorige hoofdstukken bronnen hebben behandeld die specifiek zijn voor bepaalde groepen migranten, vindt u in dit en het volgende hoofdstuk een aantal algemene bronnen die bruikbaar zijn voor migratieonderzoek in respectievelijk de vroegmoderne tijd en de 19de en 20ste eeuw. Per bron wordt de juridische achtergrond geschetst en aangegeven welke informatie u er in kunt verwachten.

Van een systematische vertrekregistratie is dikwijls geen sprake. Zo is in de lidmatenregisters van de hervormde kerken van De Bilt en Utrecht vrijwel nooit het vertrek van de mensen aangetekend, terwijl dat in bijvoorbeeld Baambrugge en Rhenen dikwijls wel het geval was. Het betekent dat de vraag of er veel migratie vanuit Utrecht naar Amersfoort plaatsvond eigenlijk alleen beantwoord kan worden met Amersfoortse bronnen. Alleen daar staat bijvoorbeeld geregistreerd dat de ongehuwde Engeltie Kessels (vermoedelijk een dienstmeid) in 1668 uit de stad Utrecht kwam om bij de heer Boelesteyn te komen werken. Wat geldt voor de lidmatenregisters geldt ook voor de akten van indenniteit ((bewijs dat de vorige woonplaats zich garant stelde in het geval dat de migrant een beroep deed op de armenzorg) die aan vertrekkenden werden meegegeven. In Amersfoort bestaat er een fraai register van vanaf 1726, terwijl de Utrechtse registratie zeer onvolledig is.

5.1 Plakkaten

In plakkaatboeken, publicatieboeken en resolutieboeken werden de maatregelen opgenomen die overheden namen ten aanzien van vreemdelingen. Tot de Bataafs-Franse tijd (1795) waren er nauwelijks landelijke verordeningen met betrekking tot migratie of de vestiging van migranten. Ieder soeverein gewest had zijn eigen wet- en regelgeving, met uitzondering van de periode 1528-1580 toen Karel V en Philips II heer der Nederlanden waren. De regelgeving uit die tijd beperkte zich tot plakkaaten tegen de vestiging van joden en van heidenen en Egyptenaren, waarmee zigeuners en soms andere rondtrekkende groepen werden bedoeld. Vooral in de jaren dertig en veertig van de 16de eeuw, dus kort na de machtsovername door Karel V, werden voortdurend nieuwe plakkaaten tegen deze groepen uitgevaardigd. Later namen de Staten van Utrecht deze regelgeving over, waarbij deze groepen steeds meer op een hoop werden gegooid met bedelaars, vagebonden en 'leechgangers', en collectief werden bestreden. Met de naburige gewesten (Gelderland 1709, Holland 1725) werden verdragen gesloten waarin de gezamenlijke vervolging en wederzijdse uitlevering werd geregeld. Deze activiteiten moeten worden gezien vanuit het overheidsstreven meer greep te krijgen op het rondreizend volk. Zo probeerde men tot een effectievere organisatie van de armenzorg te komen. Iedere woonplaats werd verantwoordelijk gesteld voor de ondersteuning van zijn 'eigen' armen. Rondreizend volk zonder vaste woon- of verblijfplaats paste slecht in die structuur. Bovendien betekende het ontbreken van een vaste woonplaats dat deze groepen zich konden onttrekken aan het betalen van belasting. Dat betekende volgens de inheemse handelaren oneerlijke concurrentie. Nog in 1712 kondigden de Staten van Utrecht een plakkaat af tegen Duitse joden die de toegang tot het gewest werd ontzegd, omdat ze mogelijk ziekten zouden verspreiden. De stad Utrecht weigerde joden overigens de vestiging in de stad tot 1788. Van dit verbod werd zelden afgeweken. Daarentegen stelde Amersfoort haar poorten vanaf 1655 voor hen open.

Literatuur

- J. van de Water, *Groot Placaetboek ... 's Lands van Utrecht ... tot het jaar 1728 ingesloten* (Utrecht 1729)
- C.W. Moorrees en P.J. Vermeulen, *Mr. Johan van de Water's Groot Plakkaatboek 's Lands van Utrecht aangevuld en vervolgd tot het jaar 1810* (Utrecht, 1856-1860)

VI. PLACAAAT van den Stadhouder, en Raden 's Hoofs van Utrecht, tegen de Leeggangers en Vagabunden, den 20 Januar. MDL.

Maximiliaan van Bourgoingne, Heere van Beveren, van der Veere &c. Stadhouder, Præfident en Raden 's Keyfers in den Hove van Utrecht, den eerften Deurwaarder, of Pander van den felven Hove, falut. Alsoo wy berecht worden, dat niet tegenstaande diverse Placaten der Keyf. Maj. daar by een ygelyk verboden is geweest van te mogen gaan teeren, leeven op den huysman, op die verbeurte van lyfen goed, tot meermalen alhier in dese Landen gepubliceert, nogtanseene leeggangers en vagabunden hen nu daaglyks wederom vervorderen, te vergaderen en te trekken van het eene Dorp in het ander, ten grooten lasten van den selven huysman, foo is 't, dat men van wegen der Keyf. Maj. onse alreghnadigste Heere, mitsdesen scherplyck als noch wederomme interdiceert en verbied alle leeggangers, vagabunden, of anderen, wie hy zy, te mogen gaan truggelen ten platten Lande alhier, ofte eenigints teeren, of leeven op den schamelen huysman, sonder den selven haarliedert kost en dranck te betalen, op poene van geërft te worden aan lyf en goed, vermogens den inhoudende van de Placaten voorz. Ontbieden en beveelen daaromme u Deurwaarder, of Pander voorz. 't inhouden van desen, binnen de Stad, Steden, en Lande van Utrecht, daar men gewoonlyk is uytroepinge te doen, met afsittentie van Schout en Gerechte aldaar te publiceeren, en verkondigen, op dat niemand daar van eenige ignorantie prætcndeeren sal mogen, ons certificeerende, wes gy daar inne gedaen sult hebben, ende u wedervaaren sal wesen. Gegeven te Utrecht onder het zegel van Justitie van den voorz. Hove, hier onder op het spatium van desen doen drukken, by forme van Placate, den 20 Januar. 1550.

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief en gemeente- en streekarchieven/archivariaten:
archieven van stadsbesturen (publicatie- en resolutieboeken, met registers).

5.2 Burgerinschrijving

De stedelijke bevolking kan tot omstreeks 1800 worden onderscheiden in burgers, ingezetenen en vreemdelingen. De eerste groep bestond uit personen die over het burgerrecht van de stad beschikten en de kern van de stedelijke samenleving uitmaakten. Het burgerschap (in Holland, Zeeland en Brabant poorterschap genoemd) was vereist om lid te kunnen worden van een van de vele gilden die de steden kenden, voor het uitoefenen van politieke rechten en openbare ambten, en om automatisch recht te hebben op armenzorg van stadswege. Dit laatste punt werd vooral vanaf 1600 belangrijk, toen de overheid een steeds grotere rol in de armenzorg ging spelen. Het burgerrecht gaf bovendien een zekere status. Een burger maakte volledig deel uit van de stedelijke gemeenschap. Voor nieuwkomers moet dit een aantrekkelijk vooruitzicht zijn geweest. De nieuwe burgers zijn te vinden in de burgerregistratie, die van alle Utrechtse steden, al dan niet in systematische vorm, geheel of gedeeltelijk bewaard is gebleven.

Burgerrecht verkreeg men door geboorte uit burgers, schenking of koop. Iedere stad had op dat terrein eigen regelgeving. Hoewel nog weinig bekend is over de regelgeving in de kleinere Utrechtse steden, lijkt het erop dat het burgerrecht in de Utrechtse steden exclusiever was dan in Holland en Brabant. Zo kregen alle ingeborenen in de Brabantse steden automatisch het burgerrecht geschonken, terwijl in Amersfoort en Utrecht zowel migranten als een deel van de ingeborenen, onder wie veel kinderen van migranten, het burgerrecht moesten kopen. Slechts een enkeling kreeg het geschonken: het betreft dan ondernemers die een specifiek bedrijf wilden vestigen, hervormde predikanten of leden van de universitaire gemeenschap. Aan sommige groepen vluchtelingen werd collectief het burgerrecht verleend, zoals aan de Franse Hugonoten aan het einde van de 17de eeuw. Opmerkelijk is dat Amersfoort in deze periode gratis burgerrecht en belastingvrijstelling ging verlenen aan lutheranen.

19 20

Andere ontfangh van nieuwc bozgers
 tijde deser zwaer aengetromen, te
 naemlic die binnin dese Stadt geboren,
 oft aen bozgers weduwen, ofte
 dochters getrouwt zijn elck om xijger
 en verandelingh sijnen de Stadt
 en de vrijsheit van d'ij geboren yder
 om xxv guld.

guld bay
 2 x 1/2 —

Erff vande gerue die hebben getrouwt
 met — xij guld

Loacqum Loacqum
 Lodovica de Wits
 Mr Abraham van Neter
 Libertus Spoltman
 Jan Santelberch
 Lodovick Christoffel
 Jera Janb van Montfoort
 Jan van Kerper
 Zorut Sijberts Hol woode wittific
 Philips Jaspers nte
 Edward Abrahams van Angola
 Jan Peters van Doermont
 Daniel de Man
 Rijnbert Bronzert

In de Utrechtse stadsrekening van 1659/1660 treffen we Eduwart Abrahams van Angola aan, die leges heeft betaald om burger te worden. Omdat zijn vrouw een dochter was van een Utrechtse burger hoefde hij slechts het halve bedrag te betalen.

Koop was de normale manier om burger te worden. Daarvoor moesten leges betaald worden, die aanzienlijk varieerden naar tijd en plaats. Toen Utrecht haar leges in 1611 verhoogde tot 50 gulden was het daarmee een van de duurste steden van de Republiek, met als gevolg dat veel minder migranten het burgerrecht kochten. De leges werden in 1624 gehalveerd, maar het Utrechtse burgerrecht bleef duurder dan bijvoorbeeld het Amersfoortse (acht gulden). Het relatief exclusieve karakter van het burgerrecht van de stad Utrecht werd in 1655 opnieuw bevestigd toen het katholieken vrijwel onmogelijk werd gemaakt om nog burger te worden. Dit is een maatregel die, voor zover bekend, in andere Stichtse steden nooit is ingevoerd. In 1674 werd het toelatingsbeleid voor katholieken iets versoepeld, maar dit gold alleen voor degenen die in de provincie Utrecht geboren waren.

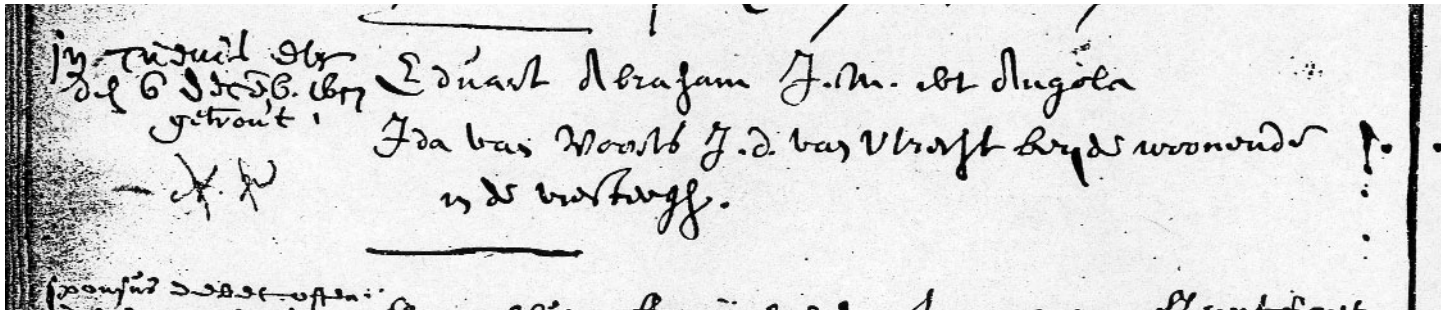
De tweede categorie stadsbewoners waren de onderzaten of ingezetenen. Zij konden onder meer bepaalde rechten doen gelden op armenzorg van stadswege. De stad Utrecht stelde ten aanzien van die rechten in 1615 een aantal bepalingen op, die later herhaaldelijk zijn herzien. Ingezetenen moesten gedurende een bepaalde periode inwoner van de stad zijn geweest en in die tijd in het eigen levensonderhoud hebben kunnen voorzien. Was aan die eis voldaan, dan bestond in principe recht op stedelijke armenzorg. Omdat migranten veelal burger werden om vervolgens lid van een Gilde te kunnen worden, zijn ook in Gildearchieven soms gegevens over nieuwkomers te vinden.

Literatuur

- M.W. van Boven, 'Enige aantekeningen over het Utrechts burgerrecht', in: E.C. Coppens, red., *Honoris causa. Opstellen aangeboden aan prof. mr. O. Moorman van Kappen* (Nijmegen 1999) 29-46
- P.C.B. Maarschalkerweerd, 'Het Amersfoortse burgerschap in de late middeleeuwen', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1991, 39-58
- O. Moorman van Kappen, 'Iets over ons oud-vaderlandse stadsburgerschap', *Gens Nostra*, 41 (1986) 180-192
- R.N.J. Rommes, *Oost west, Utrecht best? Driehonderd jaar migratie en migranten in de stad Utrecht begin 16e-begin 19e eeuw* (Amsterdam 1998) 36-52

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief, gemeente- en streekarchieven/archivariaten: archieven van stadsbesturen (aanvraag, inwilliging c.q. afwijzing en registratie van burgerrecht; betaling van de hiervoor vereiste leges, aangetekend in de stadsrekeningen). Hierop in sommige gevallen een alfabetisch register, zoals voor de stad Utrecht over 1306-1828 en voor Amersfoort over 1436-1807.

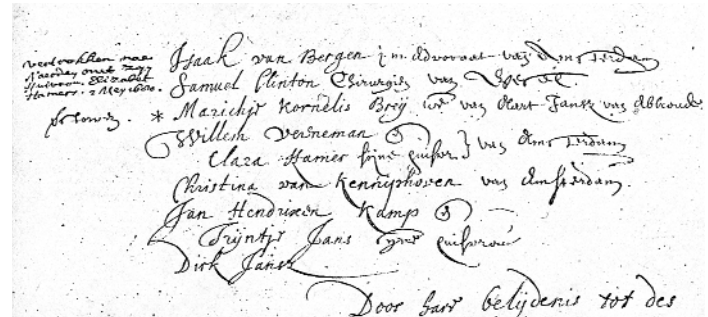
Op 6 december 1657 trouwde Eduwart Abrahams met Ida van Voorst.

5.3 Huwelijksregisters

In 1585 voerden de Staten van Utrecht een reglement in voor de registratie van huwelijken. Bij deze regeling werd bepaald, dat alleen die huwelijken rechtsgeldig waren, die waren aangetekend in de trouwboeken van de hervormde gemeenten of voor schout en schepenen. Omdat in de huwelijksregisters dikwijls de herkomst van bruid en bruidegom werd geregistreerd, is deze bron zeer geschikt voor het opsporen van migranten. Bij het migratieonderzoek over het 17de- en 18de-eeuwse Utrecht is uitgebreid van deze bron gebruik gemaakt. Helaas laat de herkomstregistratie nogal eens te wensen over. Zeker op het platteland werd in de 17de eeuw nog zelden expliciet onderscheid gemaakt tussen geboorte- of herkomstplaats en de woonplaats van de bruid en bruidegom. Bovendien vermelden de katholieke huwelijksregisters zelden meer dan de namen van de gehuwden. Wat dat betreft is de situatie in het Utrechtse een stuk slechter dan in Hollandse steden als Amsterdam en Leiden, waar vanaf de late 16de eeuw een zorgvuldige administratie is gevoerd. Toch kan ook de meest summier informatie al een beeld geven van de geografische mobiliteit.

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief: collectie huwelijksregisters van de kerkelijke gemeenten in de provincie Utrecht en registers van voor schepenen gesloten huwelijken. Hierop in de meeste gevallen alfabetische registers. Gemeente- en streekarchieven/archivariaten: idem in de eigen gemeente.

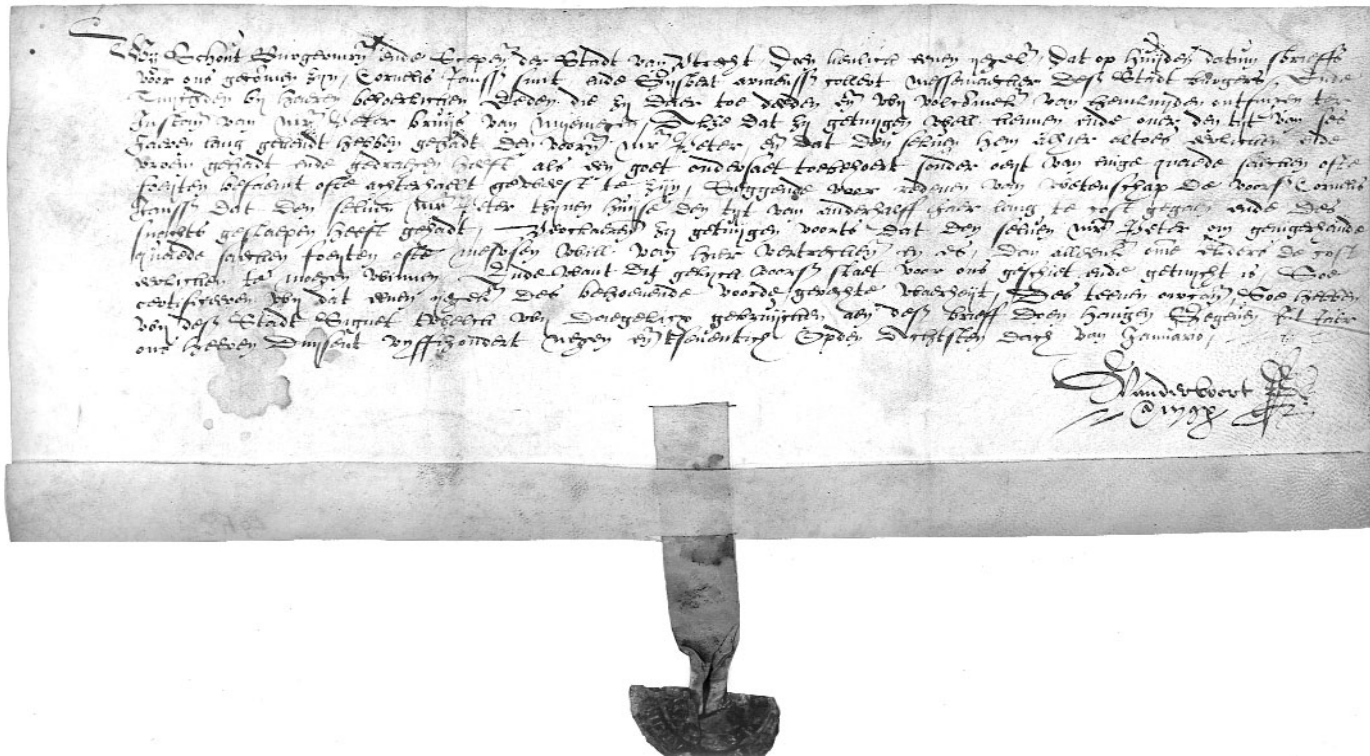
Een blik in het lidmatenregister van de hervormde gemeente Loenen, circa 1674.

5.4 Lidmatenregisters

In de lidmatenregisters van de kerkelijke gemeenten is meestal aangetekend van welke zuster gemeente de attestatie (bewijs van lidmaatschap) afkomstig is die de nieuwkomer inleverde. U mag er in 99% van de gevallen van uitgaan, dat dit de vorige woonplaats van betrokkene is. Soms is bovendien genoteerd wanneer en waarheen een lidmaat is vertrokken. Incidenteel bevatten de registers ook informatie over het beroep of de werkgever van een lidmaat. Houdt u er wel rekening mee dat een groot deel van de protestanten geen lidmaat van de eigen kerk was en dat de rooms- en oud-katholieke kerken tot in de 19de eeuw vrijwel nooit registers van parochianen aanlegden. Verder is het zo dat op het platteland vrijwel alleen hervormde gemeenten bestonden. Lidmaten van de kleine protestantse kerkgenootschappen moeten dus meestal in de stedelijke lidmatenregisters worden gezocht.

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief en gemeente- en streekarchieven/archivariaten: archieven van kerkelijke gemeenten.

Peter Buys van Nymegen vertrok in 1579 uit Utrecht om elders aan de kost te komen. In dit charter verklaren getuigen onder andere dat zij Peter Buys al zes jaar kennen en dat hij niet vanwege 'quade saecken' de stad verlaat, maar om elders aan de kost te komen.

5.5 Akten van indemniteit en recht van inwoning

In een akte van indemniteit stelde een persoon of instelling zich borg voor de kosten van de armenzorg voor het geval iemand tot armoede zou komen te vervallen. In de plaats van vertrek werd een dergelijke akte afgegeven en in de nieuwe woonplaats ingeleverd. Deze akten waren reeds in de 17de eeuw in gebruik geweest, maar werden toen zelden geregistreerd. Een eerste stap in een systematischer gebruik ervan vond in de provincie Utrecht plaats in 1687. Om tot een betere organisatie van de armenzorg op het platteland te komen, werd toen een reglement uitgevaardigd om duidelijkheid te verkrijgen wie verantwoordelijk was voor de bedeling van armlastige migranten. Bepaald werd dat iemand tot een jaar na vertrek aanspraak kon maken op ondersteuning vanuit de vroegere woonplaats. Daardoor werd de bevolking van de nieuwe woonplaats (in theorie) een jaar lang gevrijwaard van die plicht. In de praktijk bleef echter veel onduidelijkheid bestaan. Om beter zicht te houden op

wie recht hadden op ondersteuning en welke woonplaats daarvoor moest opdraaien, werd in 1725 bepaald dat de akten voortaan zorgvuldig bewaard en (liefst) geregistreerd moesten worden. De invordering van de akten werd per plaats zeer verschillend uitgevoerd en de 'negligentie' van sommige dorpsbesturen gaf aanleiding tot 'menigvuldige klachten en moeyelijkheden'. Zo bleek in het midden van de 18de eeuw dat in het Utrechtse deel van Ankeveen alleen aan protestanten een akte werd gevraagd en niet aan katholieken. Bovendien vestigden zich overal personen die expliciet lieten vastleggen af te zien van enig recht op onderstand. Een voorbeeld zijn Jan Dol (alias Jan den Boer) en zijn vrouw die in 1750 van Amsterdam naar Kockengen waren gekomen. Het omgekeerde kwam voor in Vreeswijk. Daar besloot het gerecht in 1715 dat Bernt Wandersz Timmer, die met zijn zwangere vrouw Marij en vier kinderen vanuit Maastricht naar Vreeswijk was gekomen, binnen veertien dagen diende te vertrekken. Dit was hem al verschillende malen aan-

gezegd, maar hij had zijn belofte nog niet gestand gedaan. Van het gerecht hoefde hij geen onderstand te verwachten en de diaconie kreeg het consigné om dit ook niet te doen.

De vele migranten uit Amsterdam beschikten zelden over een akte, omdat die stad in principe geen akten invorderde of uitgif. Migratie van en naar de koloniën geschiedde ook zonder akten, terwijl ook de stad Utrecht in de 18de eeuw een afwijkend beleid voerde. Een andere ondermijning van het systeem vond plaats in 1775 toen de Staten van Utrecht een vrijstelling voor het personeel op de buitenplaatsen invoerden. Aanleiding was de klacht van buitenbezitters, dat de regeling voor personeelproblemen zorgde, omdat het de mobiliteit van tuinlieden en ander personeel bemoeilijkte. In ruil voor de verplichting de lokale belastingen voor het personeel te betalen, werd vrijstelling van de regeling verkregen.

Personen die geen akte van indemniteit konden overleggen - bijvoorbeeld omdat ze van buiten de Republiek afkomstig waren - moesten een vestigingsvergunning aanvragen (het zogenoemde recht van inwoning). De toekenning van dit recht was mede afhankelijk van de financiële positie van de nieuwkomers. In sommige perioden moesten zelfs lieden die beschikten over een akte van indemniteit een vergunning aanvragen. De stads- en dorpsbesturen wilden voorkomen dat hun plaats een toevluchtsoord werd voor (toekomstige) armlastigen.

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief, gemeente- en streekarchieven/archivariaten en gemeentesecretarieën: archieven van stads- en dorpsbesturen, gerechten en soms van hervormde gemeenten (aanvraag, inwilliging c.q. afwijzing en registratie van afgifte of ontvangst van akten van indemniteit en van recht van inwoning). Hierop in sommige gevallen een alfabetisch register, zoals voor Lopik (1690-1817), Utrecht (1726-1811) en IJsselstein (1695-1812), of een chronologisch register.

5.6 Notariële akten

Van der Spek heeft bij zijn onderzoek naar Hugenoten in de stad Utrecht gebruik gemaakt van het notarieel archief. Het bleek dat veel Hugenoten akten lieten opmaken bij bepaalde notarissen, zodat een nadere studie van hun protocollen een schat aan interessante gegevens opleverde. Zijn werkwijze, waarbij hij gebruik kon maken van het geautomatiseerde zoekstelsel op (een deel van) het Utrechtse notarieel archief, heeft de mogelijkheden van deze bron blootgelegd. Wanneer u bijvoorbeeld bij de trefwoordensoort beroepen '%Fran%' ingeeft, dan levert dat treffers op als 'Franse taelmeester' en 'koopman in Franse

waren'. Deze beroepen werden vaak uitgeoefend door personen met Fransklinkende namen, dus waarschijnlijk migranten. Wat ook aardig wat oplevert, is het zoeken op *du* en *de la* bij persoonsnamen. De vraag is of er nog meer groepen migranten waren die vooral gebruik maakten van de diensten van een of enkele notarissen, waardoor gericht gezocht kan worden.

Het combineren van de gegevens uit meerdere bronnen brengt de geschiedenis van individuele migranten het best naar voren. Zo komen we in het notarieel archief van de stad Utrecht een aantal legaten tegen aan het dienstpersoneel van de zojuist overleden Cornelis van der Hoop. Onder hen was Johannes Stephan Bauer, die in 1779 500 gulden kreeg toegewezen. Hij bleek tuinman te zijn geweest op Van der Hoops buitenplaats Jagtlust in De Bilt. Een jaar daarvoor hadden Bauer en zijn eveneens Duitse vrouw bij notaris Hendrik van Dam een testament laten opmaken waarbij de langstlevende tot erfgenaam werd benoemd. Uit de lidmaten- en huwelijksregistratie van de evangelisch-lutherse gemeente weten we dat Bauer afkomstig was uit Anspach, in 1771 vanuit Weesp in dienst van Van der Hoop was getreden en het jaar daarop was getrouwd.

Sommige emigranten lieten een notariële akte van volmacht opmaken, waarbij het beheer over hun boedel aan een verwant of een andere bekende werd toevertrouwd. Daarin kunt u soms ook de vestigingsplaats aantreffen.

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief: archieven van notarissen. De notariële akten van de stad Utrecht worden over de periode 1560-1811 nader ontsloten via het geautomatiseerde zoekstelsel NOTARIS. Met behulp van dit register kunnen onder meer alle in de akten voorkomende persoonsnamen, geografische namen en beroepen worden gevonden. Begin 2001 waren van de in totaal 250.000 akten 111.000 ontsloten.

Gemeente- en streekarchieven/archivariaten: archieven van notarissen in de eigen gemeente. Van sommige plaatsen zijn de notariële protocollen nader ontsloten, bijvoorbeeld Amersfoort, Kamerik, Montfoort en Woerden.

nr. 60 68.

groot 6/10
Lape

Comparsende voor Mij Hendrick
Jan Dams witt. &c.

Hout

Johan Stephan Bauer, Aelc Injunctum
 in diezen vorm, en bij den wel Ed: Heer
 Condit van der Hoop in Leve and Brud ter
 Gemeente van vroemde gevouwd Heerde,
 Mij Bekend, demelke bekende ontfangen te
 Heerde inje stude vande Heere van giffden
 vander Hoop en Hendrik vander Hoop offende
 van vroemde Inwonen vande Hoop medime
 wijlen de wel Ed: yfren Heer Mr Everard de
 Jong in Vande, Brud vander Hoop in de Ed: Heere
 van wref in diezen, als opgedent en
 geintend vande Toepreude van wijlen
 de vroemde Heer Condit vander Hoop,
 Erfelike een vanden vanden
 Toepreude vanden vanden
 den vanden vanden
 In diezen Aelc Injunctum
 Mij vanden vanden Nov 1774. in / 160.

Ja vanden vanden 5-5-
 En vanden vanden, goed 4--

Alfred van der Hoff
gelykde in vanden vanden

Links: testament van Johan Stephan Bauer, 1778.
Onder: Lidmatenregister van de evangelisch-lutherse gemeente Utrecht.

van de vanden vanden aldaar is een
bakkers knecht en woont bij de vanden
Goudoever.

Van deesen Johan Stephan Bauer, zoonman
 1774. geboren van vanden vanden met een atkeo,
 8.5. Oct. 1785. bij van de vanden vanden vanden, wijk
 als Injunctum bij de Heer vander Hoop.
 Juffr. Maria Susanna Dreyelen, geboortig
 van vanden vanden, bij Mr Walker op de vanden,
 onarkt.

DOORLOPENS VOLGORDER.	NAMEN EN VOORNAMEN.	OUDE- DOM.	BEROEP OF BETREKKING.	WOONPLAATS.	PLAATS VAN WAAR ZIJ KOMEN.	DATUM VAN AANKOMST.	PLAATS WAARHEEN ZIJ GAAN.	DATUM VAN VERTREK
106	Nichiel Panderker	73	koopman	Amog. Plohlant	Culmborg	27 dec.	Culmborg	28 dec.
107	Nicolaas v.d. Meij	57	"	Oudewater	Oudewater	27 "	Oudewater	28 "
108	Elisabeth Spontow	44	koopvrouw	Amsterdam	Wrecht	27 "	Wrecht	28 "
109	Dirk Poeschke	50	koopman	Schoonhoven	Schoonhoven	28 "	Schoonhoven	30 "
110	Coen Slinger	51	"	Wrecht	Oudewater	28 "	Wrecht	29 "
111	Witte Effenicht	50	"	"	Culmborg	28 "	Wrecht	30
112	Gerardus Groofen	30	"	Nijmegen	"	28 "	"	30
113	Nick. Nijp	50	"	S. Baseth	Soerabaya	28 "	"	29 "
115	Jan Sluypeland	37	"	S. Lage	Schoonhoven	30 "	Alphen d. G.	31 "
116	Jaap Kruel	27	schelker	Witboon	Oudewater	30 "	Schoonhoven	31 "
117	Willema Schage	50	koopman	Amsterdam	Woerden	30 "	Schoonhoven	31 "
118	Jaap de Groot	61	"	Gorcum	Schoonhoven	31 "	"	8 Jan.
119	Jan Peter Dekkers	64	"	Nederweert	Woerden	31 "	Schoonhoven	2 Jan.
120	Joh. Willem Hoek	52	"	Wrecht	Oudewater	31 "	Oudewater	2 "
121	Th. Schier	46	"	N. Vasmere	Schoonhoven	2 Jan.	"	3 "

Guestenboek van het logement van M. van Gasteren in de Koningstraat in IJsselstein, 1907.

6 Algemene bronnen voor migratieonderzoek in de 19de en 20ste eeuw

...Naar aanleiding van Uw bovengehaalde brief bericht ik U, dat momenteel gewerkt wordt aan de samenstelling van een rapport betreffende de huisvesting van vreemdelingen...

6.1 Vreemdelingenregistratie

Verscheidene wetten bepaalden in de 19de en 20ste eeuw de positie van vreemdelingen in Nederland. Een overzicht van deze wetten en hun consequenties vindt u in Heij's *Van vreemdeling tot Nederlander*. De wettelijke regelingen die vreemdelingen betreffen kunnen worden verdeeld in twee categorieën: wetten betreffende het Nederlandschap (nationaliteitswetten) en vreemdelingenwetten.

Ten aanzien van de wetgeving in deze periode enkele opmerkingen vooraf. Ten eerste werd aan nationaliteit in het begin van de 19de eeuw niet dezelfde waarde werd gehecht als nu. Ten tweede was er in deze periode wel een landelijke wetgeving, maar dat betekende nog niet dat de wet overal op dezelfde wijze werd toegepast. De gemeentebesturen hadden ruime bevoegdheden bij het interpreteren van het landelijk beleid. Regelmatig probeerde Den Haag om meer uniformiteit in de uitvoeringspraktijk te brengen. Ten derde werden wetten in de loop der tijd steeds minder streng toegepast. In sommige gemeenten ging de registratie van vreemdelingen onverminderd voort, terwijl die elders werd gestaakt. De aanwezige bronnen kunnen dus van plaats tot plaats verschillen.

Nationaliteitswetten

In de grondwetten van 1814 en 1815 is het Nederlandschap nog niet echt duidelijk omschreven. In de grondwet van 1814 werd bepaald dat het Nederlandse volk uit de 'ingezetenen' bestond. Ingezetenen en Nederlanders verschilden echter toch weer van elkaar, want ook werd bepaald dat alleen Nederlanders ouder dan 30 jaar en tevens ingezetene lid van de Staten-Generaal konden worden. Wie waren nu Nederlanders: ingeborenen of ook de ingezetenen en genaturaliseerden? In de grondwet van 1815 werd onderscheid gemaakt tussen ingeborenen en genaturaliseerden. Zo waren genaturaliseerden uitgesloten van het lidmaatschap van de Staten-Generaal en de Raad van State. De grondwetten van 1814 en 1815 bevatten dus strikt genomen geen nationaliteitsregels.

In 1838 werd de bestaande Franse *Code civil* vervangen door een Burgerlijk Wetboek. Dit bevatte wél een nationaliteitsregeling. Hierin werd uitgegaan van het geboortelandprincipe: Nederlanders waren personen geboren op Nederlands grondgebied uit daar gevestigde ouders. Daarnaast waren Nederlanders: personen die in het koninkrijk waren geboren uit daar niet-woonachtige ouders, mits zij zich in Nederland vestigden; personen in het buitenland geboren uit Nederlandse ouders; personen in het buitenland geboren uit vreemde ouders die in Nederland woonden maar zich tijdelijk daarbuiten ophielden.

De Nederlandse nationaliteit ging verloren door naturalisatie in het buitenland, vreemde krijgs- of staatsdienst, en vestiging in het buitenland met de bedoeling niet terug te keren. Bovendien werd in het Burgerlijk Wetboek bepaald dat vrouwen de nationaliteit van hun man volgden. Een Nederlandse vrouw die met een niet-Nederlandse man trouwde, raakte daardoor haar Nederlandse nationaliteit kwijt.

De eerste generatie vreemdelingen kon alleen door naturalisatie Nederlander worden. Het Burgerlijk Wetboek bepaalde dat vreemdelingen op verzoek met Nederlanders gelijkgesteld konden worden, wanneer zij zes jaar in dezelfde gemeente hadden gewoond en aan het gemeentebestuur lieten weten van plan te zijn in Nederland te blijven wonen. Deze gelijkstelling betekende niet dat de vreemdeling hierdoor de Nederlandse nationaliteit kreeg.

De grondwet van 1848 schreef voor dat het Nederlandschap bij wet moest worden geregeld. Dit werd de Nationaliteitswet van 1850. Hierin werden de staatkundige rechten en plichten van Nederlanders geregeld, terwijl voor het overige het Burgerlijk Wetboek bleef gelden. Nieuw was dat naturalisatie van de man niet ook automatisch voor vrouw en kinderen gold.

In 1893 werd een nieuwe Wet op het Nederlanderschap van kracht, waarmee de nationaliteitsregeling van het Burgerlijk Wetboek en de Nationaliteitswet van 1850 buiten werking traden. In deze nationaliteitswet werd het geboortelandprincipe verlaten. Nederlanderschap kon niet meer door zowel geboorte uit Nederlandse ouders, als door geboorte uit in Nederland gevestigde ouders worden verkregen. Voortaan kon alleen een kind van een Nederlandse vader bij geboorte de Nederlandse nationaliteit krijgen. Een andere wijziging was dat naturalisatie van de vader nu wel weer automatisch ook de vrouw en kinderen betrof. Tevens werd bepaald dat iemand in principe zijn Nederlandse nationaliteit verloor na een verblijf van tien jaar in het buitenland.

Vreemdelingenwetten

Tot 1815 moesten vreemdelingen (personen die buiten Nederland woonden) hun paspoort laten viseren. Dat werd dan voorzien van een aantekening van het gemeentebestuur. In 1815 werd bij KB bepaald dat een vreemdeling die in een gemeente wilde verblijven, zich na aankomst moest melden bij de politie of - in kleinere plaatsen - bij het gemeentebestuur. Aan hem werd, in ruil voor zijn paspoort, een veiligheidskaart (*carte de sûreté*) verstrekt, indien hij langer dan 24 uur in de gemeente dacht te verblijven. De veiligheidskaart moest elke veertien dagen worden vernieuwd. Bij zijn vertrek werd hem het paspoort teruggegeven. Wanneer de vreemdeling niet over een pas beschikte, moest de persoon bij wie hij of zij logeerde dit bij de politie of het gemeentebestuur melden. Op basis van deze bepalingen werden op gemeentelijk niveau overnachtings- en logementsregisters, registers van inkomende vreemdelingen en paspoortregisters aangelegd.

In 1849 werd de eerste Vreemdelingenwet van kracht. Vreemdelingen waren in principe welkom in Nederland, mits ze voldoende middelen van bestaan hadden. Vreemdelingen waren allen die geen Nederlanders waren. Zij moesten een paspoort kunnen tonen, maar konden ook worden toegelaten op 'bloote aanmelding van hunne personen, met opgave wie zij zijn, en van waar en met wel doel zij herwaarts komen.' In dit geval werd een bewijs van bekendheid gevorderd, getekend door twee of meer bij de politie bekende personen. Er werd onderscheid gemaakt tussen toegelaten vreemdelingen en niet-toegelaten vreemdelingen. Toegelaten vreemdelingen kregen een reis- en verblijfspas die drie maanden geldig was en daarna moest worden verlengd. De passen werden uitgereikt door de politie in de gemeente waar iemand zich meldde. De registratie van deze

passen was niet nauwkeurig en is in veel plaatsen verloren gegaan.

Logementhouders, herbergiers en slaapstedehouders waren verplicht om bij het politiebureau een lijst in te leveren van alle personen die bij hen zouden overnachten. Van vreemdelingen moesten zij de reispassen overleggen. Indien een vreemdeling geen reispas had of weigerde die af te geven, moest dat op de lijst worden vermeld. Vreemdelingen mochten bij niemand overnachten, tenzij daarvan onmiddellijk kennis werd gegeven aan de politie met overlegging van de reispas. Uit de archieven van de kantongerechten blijkt dat dit verbod herhaaldelijk werd overtreden.

In 1851 en 1852 werd bepaald dat er geen reis- en verblijfspassen meer mochten worden afgegeven aan rondreizende buitenlandse muzikanten en kermisreizigers. Een jaar later werden hier Hongaarse oliekopers aan toegevoegd. Zij kregen geen passen en golden als niet-toegelaten vreemdelingen en konden daardoor zonder tussenkomst van de kantonrechter over de grens worden gezet.

Vanaf 1862 hoefden buitenlandse paspoorten niet langer in bewaring te worden gegeven. Hiermee werd het voor trekarbeiders en handelaren gemakkelijker om door Nederland te reizen.

In 1918 werd een nieuwe Wet Toezicht Vreemdelingen ingevoerd. Alle vreemdelingen die naar Nederland kwamen, moesten zich bij de politie melden. Grotere gemeenten kregen nu een eigen afdeling Vreemdelingenpolitie. Op het politiebureau werd het paspoort ingenomen in ruil waarvoor de vreemdeling een identiteitskaart kreeg. De strenge regels werden echter al snel versoepeld. In 1920 werd bepaald dat vreemdelingen die minder dan 24 uur in Nederland verbleven zich niet meer bij de politie hoefden te melden. Engelsen, Amerikanen, Fransen, Belgen, Zwitsers en Italianen hoefden zich zelfs niet te melden indien ze minder dan 30 dagen in Nederland waren. In 1921 werden de identiteitskaarten afgeschaft en hoefden ook Duitsers zich niet langer te melden. Weer een jaar later kwam de meldingsplicht geheel te vervallen. Dit betekende echter niet dat ook de registratie ophield. Deze ging, ondanks het vervallen van de verplichting, in sommige plaatsen gewoon door.

In 1924 werd een nieuwe regeling van kracht waarbij werd bepaald dat binnenkomende vreemdelingen bij het Rijkspaspoortkantoor een 'werkgeversverklaring' moesten overleggen, waarin stond dat een werkgever de betrokkene in dienst zou nemen, en een 'arbeidsverklaring' afgegeven door de directeur van de districts-arbeidsbeurs als bewijs dat er voor dat werk geen geschikte Nederlanders waren.

De verschillende regelingen golden alleen voor visumplichtigen en niet alle vreemdelingen waren visumplichtig. Alleen de visumplichtigen moesten feitelijk een verblijfsvergunning hebben. In de praktijk werd een verblijfsvergunning echter van iedereen verlangd. De verblijfsvergunning moest jaarlijks worden verlengd. Voorwaarde voor verlenging was bezit van een werkvergunning of het hebben van middelen van bestaan. De beperkingen op immigratie hadden alleen betrekking op de loonafhankelijken. De zelfstandigen werd niets in de weg gelegd.

Literatuur

- J.C.C.F.M. van den Borne, 'Naturalisaties in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: *Jaarboek van het CBG*, 46 (1992) 208-246, met een lijst van genaturaliseerden 1815-1849; tevens wordt aangegeven hoe men naturalisaties na 1850 terug kan vinden.
- C.A. Groenendijk, *Op weg naar een Nederlandse paspoortwet* (Deventer 1973)
- R.J.B. Hageman, red., *Naturalisatiegids. Gids voor het archiefonderzoek naar naturalisatie in het Algemeen Rijksarchief* (Den Haag 2000)
- E. Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlandschap aan vreemdelingen 1813-1992* (Amsterdam 1995)
- Marij Leenders, *Ongenode gasten. Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid 1815-1938* (Hilversum 1993)
- L. Lucassen, "'Het paspoort als edelste deel van een mens.'" Een aanzet tot een sociale geschiedenis van het Nederlandse vreemdelingenbeleid', *Holland. Regionaal historisch tijdschrift*, 27 (1995) 265-285
- L. Lucassen en G. van der Harst, 'De vreugde van het tellen. Nut en noodzaak van vreemdelingenregisters voor historisch migratieonderzoek', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 24 (1998) 293-315
- Luttenberg's *chronologische verzamelingen der wetten, besluiten en arresten ... 1813-1914* (Zwolle 1925). In het alfabetisch register hierop een overzicht van genaturaliseerde personen (pp. 299-351)
- R. Tjin, 'Nederlandse paspoorten. De politiek van reizen en identificatie van personen', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 17 (1990) 74-100

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief: archief van het provinciaal bestuur (notulen van G.S. en van de Gouverneur/Commissaris des Konings met in de gerubriceerde agenda's trefwoorden als Keurhessische onderdanen, naturalisatie, Nederlandschap, nationaliteit, Oldenburgse behoeftigen, paspoorten, vreemdelingen, Zwitserse onderdanen; Gouverneur/Commissaris des Konings, rubriek bevolking met stukken betreffende de afgifte van nationaliteitsbewijzen en paspoorten); archieven van kantongerechten.

Het Utrechts Archief, gemeente- en streekarchieven/archivariaten en gemeentesecretarieën: archieven van gemeentebesturen (rubrieken bevolking, openbare orde en armenzorg met stukken betreffende het

Nederlandschap, de registratie van ingekomen en uitgegeven paspoorten, uitzetting van vreemdelingen, vreemdelingenregisters, registers van afgifte van certificaten van gelijkstelling; dossierarchieven code -1.756: maatregelen ten opzichte van vreemdelingen). Zo bevinden zich in het archief van het gemeentebestuur van IJsselstein registers van afgegeven identiteitskaarten aan vreemdelingen over 1918-1922, verblijfregisters voor tijdelijk toegelaten vreemdelingen over 1917-1924 en 1931-1939 en een verblijfs- en overnachtingsregister van logementhouder M. van Gasteren over 1907-1908. In sommige gemeenten is het archief van de politie bewaard gebleven, zoals in Amersfoort.

ARA: archief van de Immigratie- en Naturalisatiedienst (naamregister van genaturaliseerden vanaf 1850).

6.2 Bevolkingsregisters

Het bevolkingsregister is een mooie bron voor het doen van onderzoek naar migratie. Om deze bron te kunnen gebruiken is het echter noodzakelijk om te weten welke migranten er wel en welke er niet in kunnen worden aangetroffen.

Het bevolkingsregister werd ingevoerd in 1849. Alle personen die in een gemeente aankwamen, met het doel om er (tijdelijk) verblijf te houden, waren verplicht aangifte te doen bij de Burgerlijke Stand (afdeling Bevolking) onder overlegging van een getuigschrift, opgemaakt door het gemeentebestuur van de vorige woonplaats. Vreemdelingen moesten tevens een hier te lande afgegeven verblijfspas overleggen. Personen die naar een andere gemeente verhuisden, waren verplicht daarvan vóór vertrek aangifte te doen bij de Burgerlijke Stand om de bescheiden te verkrijgen die voor dat vertrek nodig waren.

Reeds vóór de landelijke invoering van de bevolkingsregisters werd in sommige plaatsen, zoals in Leersum vanaf 1835, een bevolkingsregister bijgehouden. Uitgangspunt waren de tienjaarlijkse volkstellingen, zoals die van 1829 of 1839. In de stad Utrecht bestond er vóór 1850 geen bevolkingsregister, maar slechts volkstellingregisters waarin soms nieuwe bewoners werden ingeschreven. In die volkstellingsregisters werden mutaties echter niet systematisch genoteerd. Ook in het eerste bevolkingsregister, over de jaren 1850-1859, werd niet nauwkeurig genoteerd wanneer mensen kwamen of gingen. In de latere delen was de registratie van verhuizingen veel preciezer.

Aanvankelijk vermeldde het bevolkingsregister uitsluitend het wettig domicilie. Dat hoefde echter niet de plaats te zijn waar iemand daadwerkelijk woonde: de Duitse Johan Hummerich betaalde in Utrecht patentbelasting (hij oefende er dus een beroep uit), zijn kinderen werden in Utrecht geboren, maar hij

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.
VOEGSOEMER	DAGTEKENSING EN JAAR DER INSCRIBERTIJD.	FAMILIENAAM (Familienam der Vrouw.)	VOORNAMEN (Voorts geschreven.)	GE- SLACHT DE MAN- NIJK V. Vrouw- WIJL.	STIERING VAN DEEN PERSON TOT HET HOOFT VAN HET HUISGANG. (Niet te tekenen voor over- leden of afge- stort.)	POSTTEKENSING ES JAAR DER GEBORTE.	GEBOORTE- PLAATS. (Met aangeving der provincie van Afdelingen, van het land voor Freundelingen.)	PROFIEL STIAT O. (Opgehoofd.) H. (Gehuwd.) W. (Widwe.) S. (Gehuwd en enkel.) T. (Tijdelijk Verzu- mingen in aanwij- zing.)	WERK- GEBORTE NOCH.	AMBT. HOOFD- BEROEP OF HIRKROEP WAARVOR ZIJN DE HOOGST IN AANWONNEN. (Zijde voorlopig of duidelijk, voor papieren werken te aangeve- ning met het post.)	HUI- ZINGE.	DAGTEKENSING EN JAAR DER VESTIGING IN DE GEMEENTE.	VORIGE WOONPLAATS. (Met aangeving der provincie van Afdelingen, van het land voor Freundelingen.)	DAGTEKENSING EN JAAR VAN HET VERHEK IN DE GEMEENTE.	WAARBIJEN VERTROKKEN. (Gemeente en provincie van Afdelingen, van het land voor Freundelingen.)	DAGTEKENSING EN JAAR VAN HET OVERLEDEN.	OPGAVE ONTRENT HET WETTIG DOMICILIE.	Aanmer- kingen.	
		Morria	Maria	W		1811	Utrecht					1811	Utrecht						
		Mors	Maria	W		1811	Amersfoort					1811	Amersfoort						
		Wing	Janna	W		1811	Amersfoort					1811	Amersfoort						
		Pronsdahl	Pronsdahl	W		1811	Amersfoort					1811	Amersfoort						
		P. Reich	Maria	W		1811	Amersfoort					1811	Amersfoort						
		"	Mittheimer	W		1811	Amersfoort					1811	Amersfoort						
		Blach	Johanna	W		1811	Amersfoort					1811	Amersfoort						
		Reijter	Johanna	W		1811	Amersfoort					1811	Amersfoort						
		Reijter	Johanna	W		1811	Amersfoort					1811	Amersfoort						
		Pruet	Maria	W		1811	Amersfoort					1811	Amersfoort						
		Storting	Maria	W		1811	Amersfoort					1811	Amersfoort						

stond niet ingeschreven in het bevolkingsregister. Waarschijnlijk was zijn wettig domicilie de plaats in het Duitse Westerwald waar hij vandaan kwam en een deel van het jaar ook vertoefde. Dit betekent dat het aantal bewoners in het register flink kon afwijken van het daadwerkelijk aantal personen in de plaats, een verschil dat tot enkele duizenden (in de stad Utrecht) kon oplopen.

In 1861 werd bij KB geregeld dat niet langer de wettige woonplaats uitgangspunt was, maar de plaats waar men werkelijk woonde. Dit betekende dat tijdelijk afwezig worden geregistreerd en geteld, maar toevallig aanwezig niet. Ten gevolge van deze wijzigingen werd de familie Hummerich, samen met andere families, in 1861 'suppletoir' ingeschreven in het bevolkingsregister. In de marge van het bevolkingsregister werd na 1861 vermeld wat het wettelijk domicilie was indien dit afweek van de werkelijke woonplaats. De vermelding kwam onder meer voor bij dienstboden en studenten.

De bevolkingsregistratie was nog steeds niet waterdicht. Bij volkstellingen bleken mensen op een bepaald adres te wonen zonder zich te hebben ingeschreven, of waren mensen vertrok-

Aan de hand van de bevolkingsregisters van Amersfoort en Utrecht zijn de gangen van de Duitse Maria Mors goed te volgen. Op 12 mei 1871 vestigt zij zich vanuit Amsterdam in Amersfoort, waaruit zij op 7 november van datzelfde jaar weer vertrekt (regel 2).

ken zonder zich uit te schrijven. Op de data van de volkstellingen werden talrijke personen in- of uitgeschreven. Als datum van in- of uitschrijving werd ingevuld '1869' of '1879', zonder vermelding van dag en maand, of simpelweg '6e' of '7e volkstelling' en een enkele keer 'vt' (volkstelling) of 'jvt' (jaar van telling). Bij Maria Kautsch, een buffetjuffrouw uit Ehrenfeld, die in 1890 in Utrecht werd ingeschreven, werd in de kolom vertrek opgemerkt 'niet overgebracht, is weg'. Hiermee werd bedoeld dat ze niet werd ingeschreven in het volgende register. De verschillen tussen de gegevens van de volkstelling en van het bevolkingsregister waren niet gering en bleven bestaan tot de volkstelling van 1899. De onderregistratie was niet tot de stad Utrecht beperkt, maar kwam ook in andere plaatsen voor. Bij uitschrijvingen op het moment van de volkstelling werd klaar-

Stroostee. *Deel 4 voorzijde of blad 59d.* *Nummer van het blad: 274 311*

Dagtekening en naam der inschrijving		FAMILIE-NAAM (FAMILIE-NAAM DER VROUW.)	VOORNAMEN (Yahut geschreven)	Geboortedag	Dagtekening en naam der geboorte	GEEBOORTE-PLAATS (Met aangeving der gemeente van de geboorte van het vreemdeling)	Staatsnummer (Deel van de gemeente van geboorte)	Staatsnummer (Deel van de gemeente van geboorte)	AMBT, HOOFDBESMET of BURGERS	HUIZING (Straat, gracht, etc. wijk, huisnummer)	Dagtekening en naam der vestiging in de gemeente	VORIGE WOONPLAATS (Met aangeving der gemeente van het vertrek)	Dagtekening en naam der vestiging in de gemeente	WAARHEEN VERTROKKEN (Gemeente en gemeente van vertrek)	MACHTELIG in Jaar van het overlijden	OPGAVEN (Gemeente van vestiging en Domicilie)	Aantekeningen			
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	
		Maria Cornelia	Maria Cornelia		12 Oct 1811	Breda														
		Maria Elisabeth	Maria Elisabeth		10 Sept 1812	Breda														
		Maria Anna	Maria Anna		11 Febr 1814	Breda														
		Maria Walburga	Maria Walburga		12 Febr 1815	Breda														
		Maria Frederika	Maria Frederika		11 Febr 1817	Breda														
		Maria Theresia	Maria Theresia		17 Oct 1817	Maastricht														
		Maria Wilhelmina	Maria Wilhelmina		10 Sept 1819	Breda														
		Maria Cornelia	Maria Cornelia		11 Febr 1821	Breda														
		Maria Wilhelmina	Maria Wilhelmina		11 Febr 1823	Breda														
		Maria Johanna	Maria Johanna		10 Sept 1824	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		11 Febr 1825	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		10 Sept 1825	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		11 Febr 1826	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		10 Sept 1826	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		11 Febr 1827	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		10 Sept 1827	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		11 Febr 1828	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		10 Sept 1828	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		11 Febr 1829	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		10 Sept 1829	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		11 Febr 1830	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		10 Sept 1830	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		11 Febr 1831	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		10 Sept 1831	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		11 Febr 1832	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		10 Sept 1832	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		11 Febr 1833	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		10 Sept 1833	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		11 Febr 1834	Breda														
		Maria Catharina	Maria Catharina		10 Sept 1834	Breda														

Zij verhuist naar Utrecht en begint hier een bordeel in de Stroostee, waarvoor ze onder meer Duitse dames rekruteert. We treffen haar voor het laatst in het Utrechtse bevolkingsregister over de jaren 1880-1889 aan (regel 1): op 31 augustus 1880 blijkt ze te zijn vertrokken naar Wiedersdorf (bij Halle in Duitsland).

blijkkelijk enige moeite gedaan om te achterhalen naar welke plaats iemand was vertrokken. Christiaan Klinkeberg (geboren in Bremen in 1821) werd met zijn vrouw en vier kinderen bij de volkstelling van 1869 uitgeschreven. Aan de vermelding 'volkstelling' werd toegevoegd 'Bremen'.

Tussentijdse in- en uitschrijvingen vonden veelal groepsgewijs plaats. In september 1879 werden meer dan 20 Duitse hoedenmakers 'amtshalve' uitgeschreven, nadat de Duitse eigenaar van de fabriek, Maurits Brenner, het bedrijf had opgeheven en naar Amsterdam was vertrokken.

Aantekeningen in de marge van het bevolkingsregister bieden enig zicht op tijdelijke afwezigheid van personen die hun vaste woonplaats in Utrecht hadden. Antonia Sambler, geboren in 1835 in Düsseldorf, woonde in de jaren 1850-1859 met haar

ouders en haar broer in de Utrechtse Korte Jansstraat. In het bevolkingsregister staat in de marge vermeld dat zij, zonder haar familieleden, in 1854 naar Krefeld vertrok. Na drie jaar kwam ze weer terug; twee maanden later, in september 1857, vertrok ze naar Moskou.

Literatuur

- A. Knotter en A.C. Meijer, red, *De gemeentelijke bevolkingsregisters 1850-1920*. Broncommentaren 2 (Den Haag 1995) 75-116
- M.L.J.C. Schrover en P. Vuijst, 'Familiereconstructies en bevolkingsregister', in: *Hoe krijg ik mijn bronnen aan de praat?* (Utrecht 1990) 34-53
- R.F. Vulsma, *De burgerlijke stand en bevolkingsregister* (Den Haag 1988)

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief: bevolkingsregisters van Utrecht, Zuilen en Vleuten, alsmede duplicaten van de microfiches van de bevolkingsregisters van de meeste andere gemeenten in de provincie.

Gemeente- en streekarchieven/archivariaten: bevolkingsregisters van de eigen gemeente.

6.3 Patentregisters

De patentbelasting werd in 1806 ingevoerd als een belasting op de uitoefening van een beroep of bedrijf. De per gemeente aangelegde patentregisters zijn voor migratieonderzoek van belang, omdat alle migranten die in een bepaalde plaats een beroep wilden uitoefenen voldoende gepatenteerd moesten zijn, ongeacht of ze in die plaats woonachtig waren. De patentregisters bieden hierdoor behalve op de zittende, ook een beeld op de vlottende bevolking. Niet alle beroepen waren verplichtig: over landbouwers, varensgezellen, ingezetenen die hun eigen producten verhandelden, kleine ambachtslieden, wevers met niet meer dan twee getouwen, gezellen, knechts, werklieden, dagloners en arbeiders vindt u niets.

Aanvankelijk was het bedrag van de aanslag gekoppeld aan het beroep. Na 1819 werd de belastingaanslag afhankelijk gemaakt van de geschatte inkomsten. In de loop van de 19de eeuw werden steeds meer beroepen vrijgesteld van patentbelasting, totdat er in 1894, toen de belasting werd opgeheven, nog slechts vaartuighouders en ondernemers in publieke vermakelijkheden onder vielen.

De registers van de patentbelasting vermelden de naam, het adres, het beroep en de belastingklasse. Bij winkels staat voorts het 'effectief jaarlijks debiet' (=de afzet). Van ambachtslieden en fabrikanten wordt het aantal personeelsleden vermeld. Bij kramers wordt genoemd in welke waren ze handelden en op welke wijze ze hun waren vervoerden en verkochten. Kramers met een handkar en een overdekte kraam kunnen zo worden onderscheiden van die met een mand en een kleedje. Personen die meerdere beroepen uitoefenden, moesten voor elk van deze beroepen een patent hebben. Winkeliers die zelfgekerfde tabak verkochten, werden gepatenteerd als tabakskerver en als winkelier. Dubbele patenten waren niet ongebruikelijk, maar ook viervoudige kwamen voor. Door de dubbele patentering krijgen we een beeld in hoeverre beroepen werden gecombineerd.

Aan het patent werd door officiële instanties veel waarde gehecht. Bij allerlei aangelegenheden, zoals bij rechtszaken of het aangaan van een vennootschap, werd gecontroleerd of de betrokkene voldoende gepatenteerd was. Er waren ook wel personen die de belasting poogden te ontduiken. In 1823 werd door de controleur der directe belastingen opgemerkt dat de ervaring van de laatste jaren leerde dat het incasseren van patentgelden de meeste moeilijkheden opleverden bij vreemde en inlandse kramers, debitanten van loterijbriefjes en ondernemers in publieke vermakelijkheden.

Vreemdelingen werden, ingevolge de wet van 1819, in een hogere patentklasse aangeslagen dan ingezetenen. Vreemde kramers en kooplieden betaalden het dubbele van inlandse kra-

mers. Onder vreemde kramers verstond men personen die buiten Nederland woonden. Vreemdelingen die in de stad Utrecht woonden, werden belast als inlands kramer.

Literatuur

P.M.M. Klep, A. Lansink en W.F.M. Terwisscha van Scheltinga, 'De registers van patentplichtigen 1805-1893', in: *Broncommentaren*, 2 (Den Haag 19872)

Vindplaatsen

Het Utrechts Archief, gemeente- en streekarchieven/archivariaten en gemeentesecretarieën: patentregisters vormen onderdeel van de archieven van de gemeentebesturen.

6.4 Statistiek

Moderne staten verzamelen statistisch materiaal. In Nederland gebeurt dit vooral sinds de Bataafs-Franse tijd. De gegevens hebben zowel betrekking op gemeenten en provincies als op het Rijk. In allerlei al dan niet periodieke publicaties zijn tabellen opgenomen met informatie over de herkomst of bestemming van migranten, hun geslacht, leeftijd, beroep en eventuele godsdienstige overtuiging. Een voorbeeld zijn de gepubliceerde *Uitkomsten* van de landelijke volkstellingen.

Bij de volkstelling van 1849 is geteld naar geboorteland, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen Duitsers, Belgen, Engelsen, personen geboren in bezittingen buiten Europa en personen geboren in een ander vreemd land. De gegevens zijn uitgesplitst per provincie en daarbinnen per gemeente. Voor de grotere gemeenten is bovendien een uitsplitsing per wijk gemaakt. Op basis van deze telling kunnen we dus precies vaststellen hoeveel Duitsers er bijvoorbeeld in de verschillende wijken van de stad Utrecht woonden. De bevolking werd bovendien uitgesplitst in bewoners die hun gewoon verblijf in een gemeente hadden, tijdelijk aanwezigen, doortrekkenden en tijdelijk afwezigen. Vanaf 1859 werd niet langer een uitsplitsing per wijk gemaakt.

Bij de tellingen van 1849 en 1859 is de wettige bevolking geteld, maar cijfers omtrent de werkelijke bevolking zijn ook verwerkt. De wettige bevolking bestond uit mensen die hun wettig domicilie in een bepaalde gemeente hadden; de werkelijke bevolking werd gevormd door mensen die in een gemeente hun gewoon verblijf hadden. In 1859 telde de stad Utrecht een *wettige* bevolking van 51.579 en een *werkelijke* van 54.080. In 1889 werd voor het eerst naar nationaliteit geteld: in Nederland woonden toen 49.000 vreemdelingen.

V R E E M D E L I N G E N - P E N S I O N S.						No: I
ADRES:	PENSIONHOUDER:	TELEFOON:	Aantal BEDDEN:	TOTALE INDRUK:	AANTAL INDEGONDEN KAARTEN	
1. Amsterdamsche Straatweg 186	H. van de Waal, wonen in Bilderdijkstraat 22	35217	22	redelijk	--	
2. Amsterdamsche Straatweg 236	H. Veerman, Van Swinckelstraat 1a	23682	41	zeer goed	23	
3. Willem Barentszstraat 76	C. van der Linden, W. Barentszstraat 76	22982	11	verwaarloosd	--	
4. Bethlehemweg 46 bis	H. van Rooyen, Markt 10 te Leerdam	12083	23	goed	--	
5. Bredastraat 11	G. Kertsholt, Bredastraat 11	--	16	goed	15	
6. Burgemeester Reigerstraat 58 bis	Mevrouw Bos, Willem Barentszstraat 79	15046	28	redelijk	29	
7. Catharijnensteeg 5	O.J. Covare, Johan de Wittstraat 3	24467	14	keurig	14	
8. Croeselaan 142	Mevrouw F.A.H. Hickman, Croeselaan 142	37221	11	goed	--	
9. Domplein 12	J. Dancn, Domplein 12	--	11	goed	11	
10. Gerard Doustraat 30-32	Mevrouw Fris, Gerard Doustraat 30	19073	9 - II	zeer goed	--	
11. Erelentierstraat 3	Mr. L.M. Simons, Tolsteegplantsoen 8	17173	22	niet voldoende. worden afgekeurd	--	
12. Eedoornstraat 4	H. van de Waal, Bilderdijkstraat 22	35217	20	redelijk	--	
13. Gildestraat 90	Mevrouw Hoogvliet, Gildestraat 90	714192	24	goed	--	
14. Goedestraat 56	W.J.S. van Bijk, Stadhouderslaan 8	16666	18	goed	--	
15. van 's Gravesandestraat 4 bis	M.H.C. Borgardus, van 's Gravesandestraat 4 bis	16288	11	goed	--	
16. Hugo de Grootstraat 5 bis	W.H. van de H., Hugo de Grootstraat 5 bis	--	13, (I-II)	goed	14	
17. Hugo de Grootstraat 9	W.E. Swart, Kloosterweg 7 Harmelen	03482-422	19, (I-II)	redelijk	--	
18. Havikstraat 24 bis	Mevrouw H. Motta, Havikstraat 24 bis	26928	22	goed	7	
19. Havikstraat 52 bis	Mevr. C.W.J.M. Strömer v.d.Aar, Havikstraat 52bis	22093	22	goed	--	
20. Hennepstraat 24	J.Th. van Oort, Zandpad 14	41974	3, (I-II)	redelijk	--	
21. Wolter Heukelalaan 7	J.C. van Haaft, Kanaalstraat 100	20062	35	redelijk	--	
		17507				

De stad Utrecht telde in 1965 65 vreemdelingenpensions.

Sedert 1899 is naar het beroep van vreemdelingen gevraagd en zijn regionale cijfers opgenomen met gegevens betreffende beroep, beroepsklasse en economische positie

In de *Gemeenteverslagen* en de *Provinciale verslagen* worden ook overzichten gegeven van aantallen vreemdelingen. Nederlandse emigranten zijn eveneens opgenomen in de statistische overzichten van het land van vestiging, bijvoorbeeld in de *US Bureau of the Census decennial reports* of in de publicaties van de *Australian Bureau of Statistics* of van het *Department of Immigration and Ethnic Affairs* in Canberra.

Literatuur

Corrie van Eijl en Leo Lucassen, 'Tellen en geteld worden. Vreemdelingen in de Nederlandse volks- en beroepstellingen 1899-1971'. Congrespapier, 1999

Migratie in de gemeente Utrecht 1955-1977 (Bureau voor statistiek Utrecht 1978).

Uitkomsten van de tienjaarlijkse volkstellingen. Deze zijn ook op cd-rom verschenen, waarbij de uitkomsten van 1899 zijn opgenomen in een database, waarmee de onderzoeker zelf allerlei berekeningen kan uitvoeren.

Vindplaatsen

Gemeente- en streekarchieven/archivariaten en gemeentesecretarieën: in de archieven van sommige gemeentebesturen is statistisch materiaal betreffende de volkstellingen aanwezig.

Adressen

Archiefdiensten

Algemeen Rijksarchief

Telefoon (070) 331 54 00

Internet: www.archief.nl/rad/ara

Bezoekadres: Prins Willem-Alexanderhof 20, Den Haag

Gemeentelijke archiefdienst Amersfoort

Gemeenten Amersfoort, Baarn, Leusden, Renswoude en Woudenberg en waterschap Vallei en Eem

Telefoon (033) 469 50 17

Internet: www.amersfoort.nl

Bezoekadres: Stadhuisplein 7, Amersfoort

Gemeentearchief Bunschoten

Telefoon (033) 299 14 11

Bezoekadres: Stadsspui 1, Bunschoten

Streekarchief voor het Gooi en de Vechtstreek

O.a. gemeente Loosdrecht

Telefoon (035) 629 26 46

Bezoekadres: Oude Enghweg 23, Hilversum

Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug

Gemeenten Amerongen, Bunnik, Doorn, Driebergen-Rijsenburg, Houten, Leersum, Maarn, Rhenen en Wijk bij Duurstede

Telefoon (0343) 59 55 95 / 59 55 16

Bezoekadres: Karel de Grotestraat 30, Wijk bij Duurstede

Voor de overige bezoekadressen en openingstijden kunt u het beste eerst hier informeren.

Samenwerking archiefzorg Lopikerwaard

Gemeenten Lopik, Oudewater en IJsselstein

Telefoon (0348) 55 99 55

Bezoekadres Lopik: Raadhuisplein 1, Lopik

Voor de overige bezoekadressen en openingstijden kunt u het beste eerst hier informeren.

Gemeentearchief Nieuwegein

Telefoon (030) 607 19 11

Bezoekadres: Martinbaan 2, Nieuwegein

Streekarchief Rijnstreek

Gemeenten Bodegraven, Montfoort, Reeuwijk en Woerden en het hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden

Telefoon (0348) 42 88 46

Internet: www.woerden.nl/streekarchief

Bezoekadres: De Bleek 2, Woerden

Gemeentearchief Soest

Telefoon (035) 609 35 18

Bezoekadres: Raadhuisplein 1, Soest

Het Utrechts Archief

Gemeentearchief Utrecht en Rijksarchief in de provincie Utrecht

Telefoon (030) 286 66 11

Internet: www.hetutrechtsarchief.nl

Bezoekadres: Alexander Numankade 199-201, Utrecht

Streekarchivariaat Vecht en Venen

Gemeenten Abcoude, Breukelen, Loenen, Maarssen en De Ronde Venen

Telefoon (0297) 29 16 16 / 29 16 55

Bezoekadres Abcoude/De Ronde Venen: Croonstadlaan 11, Mijdrecht

Voor de overige bezoekadressen en openingstijden kunt u het beste eerst hier informeren.

Gemeente Veenendaal

Telefoon (0318) 53 89 11

Bezoekadres: Raadhuisplein 1, Veenendaal

Gemeentearchief Zeist

Telefoon (030) 698 72 28

Bezoekadres: Het Rond 1, Zeist

Overige adressen

Centraal Bureau voor Genealogie

Telefoon (070) 315 05 00

Bezoekadres: Prins Willem-Alexanderhof 22, Den Haag

Internet: www.cb.gn

Centrum voor de Geschiedenis van Migranten Instituut voor Migratie- en Etnische Studies

Telefoon (020) 525 27 17 / 525 36 27

Bezoekadres: Rokin 84, Amsterdam

Internet: www.pscw.uva.nl/imes

European Research Centre on Migration and Ethnic Relations

Telefoon (030) 253 41 66

Bezoekadres: Heidelberglaan 2, Utrecht

Internet: www.ercomer.org/index.html

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

Telefoon (020) 668 58 66

Bezoekadres: Cruquiusweg 31, Amsterdam

Internet: www.iisg.nl

Moluks Museum

Telefoon (030) 236 71 16

Bezoekadres Kruisstraat 313, Utrecht

Internet: www.museum-maluku.nl

Nederlands Centrum Buitenlanders

Telefoon (030) 239 49 22

Bezoekadres: Pieterskerkhof 16-17, Utrecht

Internet: www.n-c-b.nl

Nederlandse Genealogische Vereniging

Telefoon (072) 515 47 16

Bezoekadres: Papelaan 6, Weesp

Internet: www.ngv.nl

Stichting Stichtse Geschiedenis

Telefoon: (030) 234 38 80

Bezoekadres: Warmoesstraat 2, Utrecht

Internet: www.erfgoed-utrecht.nl

Register

- Achterhoek, 21
Adriaan van Utrecht, 29
Afgescheidenen, 30; 33
Afrika, 24; 29; 32
ambachtslieden, 18
Amerika, 24; 30
Amersfoort, 14; 20; 21; 23; 25; 26; 32; 37; 38; 39
Amsterdam, 30; 41; 42; 49
Angola, 18
Ankeveen, 41
arbeidsconflicten, 17
arbeidscontracten, 17
Argentinië, 34
armenzorg, 23; 29; 37; 38; 39; 41
Austerlitz, 21
Australië, 29; 34
Azië, 29
Baambrugge, 37
Baarn, 17
bedelaars, 37
belastingvrijstelling, 38
België, 18; 21; 25; 46. *Zie ook* Zuidelijke Nederlanden
 Antwerpen, 21
 Luik, 18; 20
 Vlaanderen, 18; 21
bevolkingsregisters, 21; 47; 49
boeren, 21; 29; 32
Both, Pieter, 32
Brabant, 14; 18; 19; 20. *Zie ook* Noord-Brabant
Brazilië, 32
Breukelen, 33
buitenplaatsen, 42
burgerboeken, 38
burgerrecht, 14; 23; 38; 39
C&A, 15
Canada, 34. *Zie ook* Noord-Amerika
 Ontario, 34
cartes de sûreté, 46
Christiaan IV, koning, 29
Colijn de Nole, 14
Creolen, 24
De Bilt, 37; 42
Den Bosch, 21
Denemarken, 29
dienstboden, 17; 48
dienstbodenregisters, 17
doopsgezinden, 20; 30
Duitse kinderen, 26
Duitsland, 12; 14; 17; 18; 20; 24; 26; 30; 31; 32; 46; 49
 Anspach, 42
 Baden-Durlach, 17
 Bremen, 49
 Duisburg, 31
 Düsseldorf, 49
 Ehrenfeld, 48
 Ennepedal, 18
 Herrnhut, 24
 Keulen, 29; 30
 Kleef, 17
 Krefeld, 49
 Nassau, 15
 Norden, 30
 Palts, 14
 Pruisen, 23
 Ruhrgebied, 31
 Saksen, 14
 Tecklenburg, 21
 Westerwald, 15; 48
 Westfalen, 15; 21
Eemland, 33
Eerste Wereldoorlog, 25
Elst, 32
emigratieverenigingen, 11
Engeland, 17; 20; 23; 24; 31; 46
 Londen, 20; 29
Eskimo's, 24
familiearchieven, 17
Frankrijk, 18; 20; 21; 23; 46
 Arras, 21
 Orléans, 29
gastarbeiders, 11; 23
geestelijken, 14; 29
gilden, 14; 18; 38; 39
glasblazerijen, 18
gouvernantes, 17
Griekenland, 23
handelaren, 14; 31; 46
Harmelen, 17
Herrnhutters, 24
Hinne Rode, 30
hoedenmakers, 49
Hongaarse kinderen, 26
Hongarije, 14; 26; 46
Honthorst, Gerard van, 29
hoogleraren, 14
Hugenoten, 23; 32; 38; 42
huishoudelijk personeel, 16
Hunkemüller, 15
huwelijksregisters, 29; 40
identiteitskaarten, 46
ijsbereiders, 18
IJsselstein, 14; 24
indemniteit, akten van, 29; 37; 41; 42
Indianen, 24
Indisch Leger, 35
instrumentenbouwers, 18
inwoning, recht van, 14; 39; 42
Italië, 18; 29; 46
 Belluno, 18
 Bologna, 14
 Friuli, 18
 Lucca, 14
 Padua, 29
joden, 26; 37
Kapenaars, 14
Keldermans, 14
kermisreizigers, 46
ketellappers, 14
Keulse potten, 16
knopennijverheid, 23
Kockengen, 41
koloniën, Nederlandse, 31; 42
Kreymborg, 15
Kromme-Rijngebied, 33
kunstenaars, 14
labadisten, 30
landbouwcrisis, 33
Latijnse scholen, 14; 30
leerjongens, 18
Leersum, 47
Leiden, 30
lidmatenregisters, 17; 40
Limburg, 19; 20
Loenen, 7
logementsregisters, 46
loterijbriefjesverkopers, 50
lutheranen, 38
Maarssen, 26
Maarsseveen, 26
Maastricht, 41
Marmont, generaal, 21
Marokko, 23
marskramers, 14; 15; 50
metaalnijverheid, 20; 18; 24
Midden-Amerika, 29
Midden-Europa, 26
militairen, 20; 21; 25; 35
minderheidskerken, 10
missionarissen, 29
Montfoort, 23
Mor van Dashorst, Antonius, 29
Moravië, 24
muzikanten, 46
nationaliteitswetten, 45; 46
naturalisatie, 45
Nederlands-Indië, 23; 32
Nieuw-Zeeland, 29; 34
Noord-Amerika, 24; 29; 34
 Breukelen, 33
 Brooklyn, 33
 Delaware, 33
 Hudson, 33
 Hudsonbaai, 33
 Long-Island, 33
 Nieuw-Amersfoort, 33
 Nieuw-Nederland, 35
 Nieuw-Utrecht, 33
 Nieuw-Zweden, 33
Noord-Brabant, 19. *Zie ook* Brabant
notariële archieven, 42
oliekopers, 46
onderwijzers, 14
Oostenrijkse kinderen, 26
Oost-Europa, 26; 29
oral history, 12
oud-katholieken, 14; 40
overnachtingsregisters, 46

paardenhandelaren, 16
paleografie, 12
paraplumakers, 18
paspoorten, 46
paspoortregisters, 46
patentregisters, 50
Peek en Cloppenburg, 15
persoonsnamen, 10
Philips II, koning, 29
plaatsnamen, 10
plakkaatboeken, 37
poorterschap. *Zie* burgerrecht
predikanten, 14; 30; 38
publicatieboeken, 37
quakers, 30
quotasysteem, 34
remonstranten, 30
repatrianten, 32
resolutieboeken, 37
Rhenen, 32; 37
Rio Berbice, 32
Rio Demerary, 32
rooms-katholieken, 30; 34; 39; 40
Rotterdam, 30
Rudolph II, keizer, 29
Rusland
 Moskou, 49
Saksen-Gotha, hertog van, 20
Saverij, Roelandt, 20
Scandinavië, 24
scharenslijpers, 14
schilders, 14; 20; 29
Scholte, H.P., 30
schoorsteenvegers, 18
Schotland, 20
seizoenarbeiders. *Zie* trekarbeiders
Soesterberg, 25
Spanje, 23
statistiek, 50
steenbakkerijen, 31
steengoedhandelaren, 15
strohoedenmakers, 18
studenten, 14; 29; 48
suikerplantages, 32
Suriname, 23; 24; 32
terrazzowerkers, 18
textielhandelaren, 15
textielnijverheid, 18; 20; 24
theologiestudenten, 14
Tibet, 24
trekarbeiders, 21; 46
Turkije, 23
Tweede Wereldoorlog, 26
uitgevozen vreemdelingen, 12; 46
universiteit, Utrechtse, 14, 38
Utrecht, passim
 Amsterdamsestraatweg, 16
 Centraal Station, 21
 Gansstraat, 16
 Handvoetboog, wijk, 35
 Janskerk, 20
 Kanaalstraat, 16
 Keulse Vaart, 16
 Korte Jansstraat, 49
 Nicolaaskazerne, 21
 Predikherenklooster, 21
 Waalse straat, 20
 Willemskazerne, 21
vaartuighouders. *Zie* woonboten,
 bewoners van
veenbazen, 21
Veenendaal, 32
veiligheidskaarten, 46
Verenigde Staten, 30; 33; 34; 46. *Zie*
 ook Noord-Amerika
 Iowa, 33
 Michigan, 33
 Pella, 33
vermakelijkheden, publieke, 50
Vianen, Van, 29
vijlenkappers, 18
visumplicht, 47
VOC, 11; 29; 31; 32
volkstellingen, 47; 48; 50; 51
volkstellingregisters, 47
Vreeland, 7
vreemdelingenpolitie, 46
vreemdelingenregisters, 46
vreemdelingenwetten, 45; 46
Vreeswijk, 41
Waals-hervormden, 20; 23
wapennijverheid, 20
weeskinderen, 33
Weesp, 42
werkgeversverklaringen, 46
WIC, 11; 32
Wijk bij Duurstede, 20; 35
Willaert, Adam, 20
woonboten, bewoners van, 9, 50
woonwagenbewoners, 9
Zeist, 21; 24; 25; 26; 32
zendelingen, 29
zigeuners, 16; 37
zijdenijverheid, 20; 23
zilversmedengilden, 18
Zuid-Afrika, 24; 32; 34
Kaap de Goede Hoop, 14
Zuid-Amerika, 29; 32; 34
Zuidelijke Nederlanden, 14; 20; 30. *Zie*
 ook België
 Antwerpen, 19; 20
 Doornik, 19; 20
 Henegouwen, 19
 Kamerijk, 14
 Leuven, 29
 Luik, 20
 Mechelen, 14
 Orval, abdij van, 14
 Vlaanderen, 19; 20
Zuidoost-Azië, 31
Zweden
 Stockholm, 14
Zwitserland, 17; 21; 24; 46

Verantwoording van de illustraties

Tenzij anders vermeld zijn de illustraties afkomstig uit Het Utrechts Archief.

Omslag

Collectie beeldmateriaal, T.A. To 22.14 P&C

Collectie beeldmateriaal, H.A. V56.11.14.2. Foto 't Sticht

Collectie beeldmateriaal, Verzameling 137-1

Verzameling losse aanwinsten, inv.nr. 19

Pagina 6, Huis Doorn

Pagina 8, 11, Utrecht in woord en beeld, 1929

Pagina 13, Bibliotheek, XXXIX D 5

Pagina 15, Collectie beeldmateriaal, T.A. To 22.18.1

Pagina 17, Archief van de Nederlandse Vereniging ter Behartiging van de Belangen der Jonge Meisjes, afdeling Utrecht, inv.nr. 25

Pagina 18, Bewaarde Archieven I, inv.nr.131

Pagina 19, Collectie beeldmateriaal

Pagina 22, Collectie beeldmateriaal, nr. 59803

Pagina 24, Collectie prenten, tekeningen, kaarten en foto's van de evangelische broedergemeente te Zeist, inv.nr. 826

Pagina 25, Archief Martinusparochie, inv.nr. 221

Pagina 25, Bibliotheek, VIII D 5

Pagina 27, Collectie beeldmateriaal, H.A. V 56.11.14.2. Foto 't Sticht

Pagina 28, Archief van de Generale Deputaten van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor de zending onder heidenen en mohammedanen, inv.nr. 380

Pagina 31, Archief gereformeerd burgerweeshuis, inv.nr. 783

Pagina 33, Archief provinciaal bestuur, inv.nr. 8591

Pagina 36, Collectie beeldmateriaal, T.A. 323

Pagina 38, J. van de Water, Groot Placaetboek ..., deel 1, p. 696

Pagina 39, Stadsarchief II, inv.nr. 1243, f. 19v

Pagina 41, Archief onbekende gasthuizen, inv.nr. 2467

Pagina 43, Notarieel archief stad Utrecht, U 184 a 132, 1 november 1779, akte 68

Pagina 43, Archief evangelisch-lutherse gemeente, inv.nr. 79

Pagina 44, Samenwerking archiefzorg Lopikerwaard, archief gemeentebestuur, inv.nr. 1392

Pagina 51, Stadsarchief VI, inv.nr. 13355

Reeds verschenen in de reeks Trajecten door Utrecht:

- Deel 1: **Huizen vol historie.**

Gids voor huizenonderzoek in de provincie Utrecht

- Deel 2: **Van aver tot aver.**

Gids voor genealogisch onderzoek in de provincie Utrecht

- Deel 3: **Kerk in zicht.**

Gids voor lokaal kerkhistorisch onderzoek in de provincie Utrecht

- Deel 4: **Levens verhalen.**

Gids voor biografisch onderzoek in de provincie Utrecht

Door de eeuwen heen bood Utrecht onderdak aan een bont palet van vreemdelingen, afkomstig uit verschillende streken en uiteenlopende sociale lagen. Duitsers vormden lang de grootste groep nieuwkomers in de provincie, maar er waren ook Engelse ingenieurs, Zwitserse soldaten en Franse Hugenenoten. De meesten van hen vestigden zich in de stad, als koopman, dienstbode of ambachtsman, maar ook op het platteland waren boerenarbeiders uit verre streken werkzaam. Die aantrekkingskracht heeft Utrecht gehouden: de Chinese stomerijen en restaurants, de Turkse fabrieksarbeiders en de Marokkaanse groenteboer op de hoek laten zien dat nog steeds velen hun grenzen naar het Sticht verleggen.

Aan de andere kant waren er ook mensen die elders hun heil zochten: al ten tijde van de Republiek trokken Utrechters naar Amsterdam of monsterden aan op de schepen naar de Oost. Ook Amerika, Zuid-Afrika en Australië mochten zich verheugen in Utrechtse kolonies. Een van de bekendste groepen emigranten in de 19de eeuw vormden de Afgescheidenen rond dominee Scholte, die zich in Pella in de Amerikaanse staat Iowa vestigden. Er is dus altijd beweging geweest en bijna iedere Utrechter heeft wel een voorouder die van elders komt of die naar het buitenland is vertrokken. Deze gids wil een hulpmiddel zijn bij het onderzoek naar deze 'grensverleggende' voorouders. Hij geeft antwoord op vragen als: waar kunt u informatie over migranten in het verleden vinden en hoe pakt u migratie-onderzoek aan? Wie weet komt u voor verrassende ontdekkingen te staan!

ISBN 90-76366-07-1

ISSN 1388-3062

Stichting Stichtse Geschiedenis

